

T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

GENEL TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**VIII.YÜZYILDA TÜRKİSTAN'DA İKTİDAR
MÜCADELESİ VE TALAS SAVAŞI**

HAZIRLAYAN

Muhammed Emir GÜLER

2501190261

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Muallâ Uydu YÜCEL

İSTANBUL-2022

ÖZ
VIII.YÜZYILDA TÜRKİSTAN’DA İKTİDAR MÜCADELESİ
VE TALAS SAVAŞI

MUHAMMED EMİR GÜLER

Türkistan, tarihî süreç içerisinde birçok medeniyete ev sahipliği yapmış, birçok kültürü içerisinde barındırmış, ticaretin merkezi olmuş bir coğrafyadır. Bu da Türkistan’da iktidar ve zenginlik için çetin mücadelenin yaşanmasını kaçınılmaz kılmıştır. Türkistan’ı kendilerine kadim vatan olarak belirleyen Türklerin dışında Çinliler ve Araplar da bu topraklar ile bu özelliğinden dolayı yakından ilgilenmişlerdir. Bu ilgi bir taraftan Çin’i diğer taraftan Arapları bir süre sonra karşı karşıya getirmiştir. Tezimiz Türk, Arap ve Çin’in bu topraklardaki hâkimiyet mücadelesinin bir sonucu olan Talas savaşı üzerinedir. Arapların Türkistan seferleri, Türgişlerin yükselişi, Araplara karşı Türgiş Kağanı Su-lu’nun başarılı mücadelesi ve Talas savaşı detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Türkiye’de Türgişler ve Talas savaşı ile ilgili çok az çalışma yapılmıştır. Öyle ki Türgişler hakkında yapılan özgün çalışma 1998 yılına aittir. Tezimizde Türgişler, Su-lu Kağan ve Talas savaşı kaynakların ışığında üç bölümde ele alınmıştır. Birinci bölümde Türkistan coğrafyası ve Arapların Türkistan’a ilerleyişleri, ikinci bölümde Türgişlerin siyasî varlığı, üçüncü bölümde ise Talas savaşı ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Emevîler, Türgişler, Su-lu Kağan, Talas Savaşı

ABSTRACT
STRUGGLE FOR POWER IN TURKESTAN IN THE 8TH
CENTURY AND BATTLE OF TALAS

MUHAMMED EMİR GÜLER

Turkestan is a region that has witnessed to many civilizations, has contained many cultures in itself and has been a kind of emporium in the course of its history. Thus, struggles for wealth and power were inevitable in Turkestan. That's why Chinese and Arabs were interested in it as well as Turks. So in this thesis, we will discourse about Turkistan campaigns of Arabs and rise of Türgeshs, who are the first Turks adopt a sedentary life in history of Turks and Su-lu Kagan's success against Arabs and then eventually the Battle of Talas. This thesis that we intend to point to Su-lu Kagan and the Battle of Talas which is last studied in 1998, consists of four episodes. First episode explains geography and the frontiers of Turkestan, second episode explains the marching of Arabs towards Turkestan, third episode explains political presence of Türgeshs and fourth episode explains the Battle of Talas.

Keywords: Turkestan, Umayyads, Türgeshs, Su-lu Kagan, Battle of Talas.

ÖN SÖZ

Köktürkler Türk tarihinde önemli bir konuma sahiptir. Öncelikle Türk adıyla devlet kurmaları, Türk boylarını birleştirmeleri ve Türkistan’a hâkim olmaları onları önemli yapan unsurlardır. Ancak ilerleyen yıllarda Köktürklerin zayıflaması ile birlikte ortaya Köktürklerin bâkiyesine sahip çıkan Türgişler çıkmıştır. Türgişler, Türk tarihinde ilk defa yerleşmeye başlayan, Türk boylarını Aşina ailesi dışında ilk kez egemenliğinde birleştiren ve uzun yıllar Türkistan’ı Araplara karşı savunan bir Türk kağanlığıdır. Özellikle Su-lu Kağan ile birlikte yükselişe geçen Türgişler VIII. yüzyılda Türkistan’da önemli faaliyetlerde bulunmuştur.

“VIII. Yüzyılda Türkistan’da İktidar Mücadelesi ve Talas Savaşı” adlı tez çalışması Türkistan coğrafyasındaki siyasî mücadeleleri ele alan bir araştırmadır. Araştırmada özellikle VIII. yüzyıl içerisinde gelişen olayların sebepleri ve sonuçları üzerinde durulmuştur. Bunun yanında tarihî literatürde adı fazla anılmayan Türgişlerin siyasî hayatı ve son olarak günümüzde Türklerin İslâma geçtiği savaş olarak adlandırılan Talas savaşı ile ilgili doğru bilinen yanlışlar düzeltilmeye çalışılmıştır.

Öğrettiği bilgilerle sınırlı kalmayıp hayatımıza dokunan ve öğretmenlik vazifesini en iyi şekilde yapan tez hocam Mualla Uydu Yücel’e, yalnızca tez yazım sürecinde değil hayatım boyunca hep yanımda olan, kötü sonuçlar alsam dahi hep güler yüzle karşılayan, maddî ve manevî desteğini bir gün olsun bırakmayan annem Meryem Güler’e, tezde kullandığımız haritaların yapımında yardımını gördüğüm arkadaşım Ömer Faruk Kesgin’e teşekkürlerimi sunarım.

MUHAMMED EMİR GÜLER

İSTANBUL, 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
ÖN SÖZ	iv
KISALTMALAR.....	v
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

ARAPLARIN TÜRKİSTAN SEFERLERİ

1.1. Türkistan Adı ve Sınırları.....	4
1.2. Emevî Devleti'ne Kadar İslâm Uygarlığına Genel Bakış.....	7
1.3. Dört Halife Dönemi.....	8
1.4. Muaviye'nin Halifeliği ve Emevî Devleti	14
1.4.1. Muaviye Dönemi	15
1.4.2. İlk Akınlar Dönemi	18
1.4.3. Hâkimiyet Dönemi.....	21
1.4.4. Duraklama ve İç Karışıklıklar Dönemi.....	25
1.4.5. Huzur ve İstikrar Dönemi	27

II. BÖLÜM

TÜRGİŞLERİN ORTAYA ÇIKIŞI VE SİYASÎ HÂKİMİYETLERİ

2.1. Türgişler	30
2.2. Sarı Türgişler.....	34
2.3. Kara Türgişler	38
2.4. Su-lu Kağan Hakkında Bir Değerlendirme.....	44
2.5. İslâm ve Su-lu Kağan.....	45
2.6. Edebiyatta Su-lu Kağan.....	47

III. BÖLÜM

TALAS SAVAŞI VE ETKİLERİ

3.1 Talas Savaşı'na Kadar Karluklar.....	49
3.2. Talas Savaşı'na Kadar Çin'in Genel Durumuna Kısa Bir Bakış.....	50

3.3. Talas Savaşı'nın Sebepleri.....	51
3.4. Talas Savaşı.....	53
3.5. Talas Savaşı Hakkında Bir Değerlendirme.....	56
SONUÇ	59
KAYNAKÇA	62
EKLER	74

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
bkz.	: Bakınız
S.	: Sayı
C.	: Cilt
s.	: Sayfa
çev.	: Çeviren
haz.	: Hazırlayan
ed.	: Editör
TTK	: Türk Tarih Kurumu
DTCF	: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
ASEAD	: Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
GTTAD	: Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi

GİRİŞ

VIII. yüzyıl; siyasî, sosyal ve dinî açıdan önemli bir yüzyıldır. Bu yüzyılda yeni devletler kurulmuş, yeni oluşumlar meydana gelmiş, bazı devletler yıkılırken ticaret yolları önem kazanmaya başlamıştır. Bu bakımdan VIII. yüzyıl içerisinde Türkistan da önemli bir konumda olmuştur zira hem ticaret yolu üzerinde bulunması hem de yerleşmeye müsait olması onu milletler için bir cazibe merkezi haline getirmiştir. Bu milletlerden biri de Araplardır. Araplar gerek vergiler vasıtasıyla yeni gelirler elde etmek gerek yeni alanlar ele geçirmek gayesiyle Türkistan sahasına seferler düzenlemiştir. Nitekim ilerleyen zamanda Hz. Muhammed'den sonra gelen Dört Halife Dönemi'nde ve özellikle Emevîler zamanında Arap orduları Türkistan'a harekâtlar gerçekleştirmiştir.

VIII. yüzyıl Türk tarihi bakımından da önemli bir dönemdir. VIII. yüzyıla girerken Türk boyları arasında siyasî birlik sağlanamamıştır. Ancak ilerleyen zamanda Türğişler, Köktürklerin güç kaybetmesiyle dağılan Türk boylarını birleştirmeyi ve Türkistan'da hâkimiyet kurmayı başarmıştır. Türğişler, Türkler arasında ilk defa şehir devleti anlayışı içerisinde yerleşmeye ve bununla birlikte şehirler kurmaya başlayan, Mâverâünnehir'i Arap ordularına karşı savunan bir kağanlık yapısına sahip olmuştur. Türğiş Kağanı Su-lu'nun iktidara gelmesi ile başlayan yükseliş, ölümü ile sonlanmış, Su-lu Kağan'ın vefatı ile Sarı ve Kara Türğişler olarak ikiye ayrılan Türğişler zamanla dağılmaya başlamıştır.

Türğişlerin dağılması, Mâverâünnehir şehirlerinin birlikteliğine de son vermiştir. Bunun yanında Emevîlerin yıkılması ile ortaya çıkan Abbasîler ve Çinliler Türkistan'da hâkimiyet kurmak amacıyla harekete geçmiş ve Talas savaşında karşı karşıya gelinmiştir. Bu savaş Arap ve Çin ordularının ilk ve son karşılaşması olmuştur. Savaşın seyrini Karluklar değiştirmiştir ki onlar savaşın hemen öncesinde saf değiştirmişler, Abbasîlerle anlaşmışlardır. Çin orduları mağlup olurken Abbasîler savaşı kazanmıştır.

Talas savaşının ardından Karluklar zamanla Türğişlerden kalan topraklara göç ederek hâkimiyet kurmaya çalışmıştır. Bütün bu yaşananlar VIII. yüzyılı içerisinde barındırdığı olaylar bakımından Türkistan tarihinin önemli bir dönemi haline getirmiştir.

Çalışmamızı temellendirmek için bu konuda tespit edebildiğimiz kaynakları derleyip kullanmaya özen gösterdik. Bu kaynakların başında Taberî'nin eseri gelmektedir. Taberî'nin *Tarih-i Taberî* adlı eseri Türk tarihi bakımından çok önemlidir. Siyasî, sosyal olayların ele alındığı eserde, Türkler hakkında çok sayıda bilgi bulunmaktadır. Bu eser özellikle Emevîlerin Türkistan'da giriştiği faaliyetleri belirlemek amacıyla incelenmesi ve değerlendirilmesi gereken bir eserdir.¹

Taberî'nin yanında İbnü'l Esîr'in *el-Kâmil fi't-Tarih* adlı eseri de yine Türk tarihi hakkında oldukça önemli bilgileri ihtiva etmektedir. İbnü'l-Esîr, Taberî'den farklı olarak Talas savaşına değinmiş ancak eserde, olayların tarihi bakımından Taberî'nin eseri ile farklılıklar gösterdiği görülmüştür.²

Diğer bir kaynağımız Halîfe b. Hayyat'a aittir. Halîfe b. Hayyat'ın *et-Tarih* adlı kitabı İslâm tarihinde ortaya çıkan ilk kronolojik eser olması bakımından önemlidir. Halîfe b. Hayyat olayları hicrî takvime bağlı kalarak sıralandırmış ve hicrî 229 yılına kadar yaşanan olayları aktarmıştır. Eser Türkçe'ye Ömer ve Mahmut Sabuncu tarafından kazandırılmıştır.³

Belâzurî'nin Arap ordularının seferlerini anlattığı *Fütûhu'l Buldan (Ülkelerin Fetihleri)* da oldukça önemli bir kaynaktır. Eserde Arap ordularının bölge bölge faaliyetleri anlatılmıştır. Bu bakımdan Belâzurî'nin eseri, Türk tarihi ile ilgili çalışma yapacak kişilerin başvurması gereken önemli bir kaynaktır ve Türkçe'ye çevrilmiştir.⁴

Ya'kubî'nin *Kitâbü'l-Buldân (Ülkeler Kitabı)* adlı eseri bir coğrafya kitabıdır. Eserde birçok yerleşim yeri bulunmaktadır. Özellikle Horasan ve Mâverâünnehir sahası ile ilgili çalışma yapacak kişilerin kullanması gereken bir eserdir. Ya'kubî, eserde şehirlerin konumunu, gelişimini aktarmıştır. Bu bakımdan şehirlerin tarihi açısından incelenmesi gereken bir eserdir.⁵

Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib adlı eser de yine coğrafya kitabıdır. Eser, Türkçe'ye tercüme edilmiştir; ancak Türkçe tercümesi kitabın tamamını kapsamamaktadır. *Hudûdü'l-Âlem*'de de yine şehirlerin konumu, gelişimi ve özellikle Türklerle ilgili bilgiler bulunmaktadır.⁶

¹ Ebû Cafer Muhammed Bin Cerir'üt-Taberî, **Tarih-i Taberî**, C.III-IV, çev. M. Faruk Görtünca, Sağlam Yayınevi, İstanbul 2000.

² İbn'ül-Esîr, **el-Kâmil Fi't-Tarih**, C.II-V, çev. Ahmet Ağırakca, Bahar Yayınları, İstanbul 1986.

³ Halîfe b. Hayyat, **et-Târîh**, çev. Ömer Sabuncu-Mahmut Sabuncu, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2019.

⁴ Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân**, çev. Mustafa Fayda, Sıyer Yayınları, İstanbul 2013.

⁵ Ya'kubî, **Ülkeler Kitabı**, çev. Murat Ağarı, 2.baskı, Ayışığıkitapları Yayınevi, İstanbul 2019.

⁶ Anonim, **Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l Magrib**, çev. Murat Ağarı-Abdullah Duman, 2.baskı, Ayışığı Kitapları Yayınevi, İstanbul 2018.

Yâkut el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-büldân* adlı eseri de Türk tarihi ile ilgili bilgiler içermektedir. Özellikle Türkistan maddesinde Emevî halifesinin Su-lu Kağan'ı İslâma davet etmesi anlatılmıştır. Eser henüz Türkçe'ye kazandırılmamıştır.⁷

Köktürkler döneminden kalan yazıtlarda da Türgişlerle ilgili önemli bilgiler mevcuttur. Bu yüzden yalnızca Türgişlerle değil diğer Türk boyları hakkında araştırma yapacak kişilerin Orhun Yazıtlarına bakması elzemdir. Biz de araştırmamızda Orhun Yazıtlarının iki farklı aktarımını kullandık.⁸

Bu ana kaynakların yanı sıra ana kaynaklara dayanılarak hazırlanan araştırma eserleri de tezimizde kullanılmıştır. Özellikle Çin kaynakları ile ilgili olarak Edouard Chavannes'in *Batı Türkleri* adlı eseri oldukça önemlidir. Zira Çin yıllıklarını detaylı bir şekilde inceleyen eser, Türk tarihi ile ilgili olayları bu yıllıklara bağlı kalarak aktarmıştır. Bunun yanında W. Eberhard'ın *Çin'in Şimal Komşuları* adlı kitabı da Türgişler başta olmak üzere diğer Türk boyları hakkında bilgiler vermektedir. Ahmet Taşağıl'ın *Gök Türkler* adlı eseri de Çin yıllıklarına bağlı kalınarak hazırlanmış ve Köktürklerin siyasî, sosyal, kültürel hayatları ile Türk boyları detaylı olarak anlatılmıştır.

⁷ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, C.II, Dâru Sâdır, Beyrut 1977.

⁸ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Simurg Yayınları, İstanbul 1988; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, 45. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011.

I. BÖLÜM

ARAPLARIN TÜRKİSTAN SEFERLERİ

1.1. Türkistan Adı ve Sınırları

Türkistan coğrafyası ile Türklerin ata yurdu ve yerleştiği yerler bilim dünyasında oldukça fazla araştırılan bir konudur. Öyle ki bu coğrafya, geçmiş dönemlerde tarihçilerin ve coğrafyacıların kaleme aldıkları ana kaynaklarda, günümüze kadar gelen araştırma eserlerinde, dergilerde yayımlanan birçok makale ve tezde yerini almıştır.

Türkistan adı, Türk ve stan kelimelerinin birleşiminden meydana gelmektedir. Bu adlandırma günümüze kadar ulaşmış; Türklerin yaşadıkları, yaşamlarını sürdürdüğü, boylar ve büyük kağanlıklar kurduğu, kurulan kağanlıklarla dünyaya hâkim olduğu, sosyal ve ekonomik faaliyetlerini yürüttüğü bir coğrafyayı gösterir nitelik kazanmıştır. Milâttan önceki devirlerden günümüze birçok yazılı kaynakta, resmî ve özel yazışmalarda ve söylemlerde Türkistan adı varlığını sürdürmüş, sürdürmeye devam etmektedir. Türkistan adı en basit tabirle Türklerin yurdu (ili) manasına gelmektedir.⁹ Tarihte bahsi geçen coğrafyada çeşitli halklar yaşamışsa da çoğunluk ve üstünlük Türklerde, Türklere ait boylarda olmuştur. Ayrıca Türklerin egemenliğinde yaşayan ve Türklerin ordusunda görevli çeşitli milletler yer alsa da komşu kaynaklar söz konusu boylardan ve milletlerden kendi kaynaklarında Türk olarak bahsetmişlerdir. Bundan dolayı zaman içerisinde bu milletlerin yaşadığı coğrafyanın da Türkistan sınırlarına dahil edildiği görülmektedir.

Türkistan coğrafyasına yönelik ilk bilgileri Makedon Kralı İskender'in seferleri sırasında öğrenmekteyiz.¹⁰ Bilindiği üzere İskender'in Makedonya'dan başlattığı seferler dünya tarihinde önemli bir başlık olarak karşımıza çıkmaktadır.¹¹ İskender, babasından kalan mirasa sahip çıkmış ve bu mirastan kendi adıyla anılacak bir imparatorluk meydana getirmiştir. İşte İskender'in seferlerinin durak noktalarından biri de Türkistan olmuştur. Bu seferler Türklerin hayatında da önemli bir yer tutmuştur. Nitekim Türklere ait olduğu bilinen Şu Destanı'nda bahsi geçen Zülkarneyn'in İskender olduğu söylenmektedir.¹² İskender'in birlikleri tarafından yazılan bilgilerde, çizilen haritalarda Türkistan bölgesi yerini almıştır. Hatta Avrupalıların bu

⁹ Wilhelm Barthold, "Türkistan", **İslâm Ansiklopedisi**, C.XII/II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, s.140.

¹⁰ Wilhelm Barthold, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, çev.Ahsen Batur, 2.baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s.21.

¹¹ İskender'in seferleri için kapsamlı bir eser, Droysen tarafından yazılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Droysen, **Büyük İskender Tarihi**, çev. Bekir Sıtkı Baykal, Dharma Yayınları, İstanbul 2007.

¹² Ahmet Bican Ercilasun, "Şu Destanı Hakkında", **Türk Kültürü Araştırmaları Prof Dr. İ. Yarkın'a Armağan**, XXV/I, Ankara 1988, s.28-29.

sefer sırasında ilk kez petrolü buldukları da söylenmektedir.¹³ Her ne kadar birtakım olaylar yaşansa da bu sefere ilişkin bilgiler Türkistan coğrafyasını tanımlamakta ne yazık ki yeterli değildir.

Yazılı olarak Türkistan kelimesini ilk olarak Ermenî tarihçi Musa Horenki “Turkastanak” şeklinde kullanmıştır. Buna göre Türkistan; batıda İtil Nehri, doğuda Tanrı Dağları’nın doğu tarafları, güneyde Mâverâünnehir ve Horasan arasındaki toprakları kapsamıştır.¹⁴

XIII. yüzyıl İslâm coğrafyacısı Mahmûd el- Kazvînî, *Âsârü’l-bilâd ve ahhârü’l-‘ibâd* adlı eserinde Türkistan adı ve coğrafyası hakkında şu satırlara yer vermiştir: “*Türkistan kelimesi Türk ülkelerinin topuna verilen addır. Buranın sınırları doğuda birinci iklimden yedinci iklime kadar genişliğe uzanır. Türkistan halkının çoğu çadırlarda oturur.*”¹⁵

Gezip gördüğü birçok yerin coğrafyasını, o coğrafyanın belli başlı özelliklerini, tarihini anlatan ve bir coğrafya ansiklopedisi niteliğine sahip *Mu‘cemü’l-büldân*’ın yazarı Yâkut el-Hamevî de eserinde Türkistan için “*Bütün Türk topraklarını kapsayan bir tanımdır.*” sözlerini sarf etmektedir.¹⁶

Orta Çağ Dönemi çerçevesinde kaleme aldığı *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı* adlı eseriyle meşhur olan Korykoslu Hayten Türkistan coğrafyasını; doğusunda Tarse (Talas), batısında İran, kuzeyinde Harezm, güneyinde Hindistan bozkırı ile sınırlandırmaktadır.¹⁷

Ana kaynakların yanında araştırma eserlerinde de Türkistan tanımı oldukça sık görülmüştür. Türkistan adı hakkında bugüne kadar en yoğun çalışmayı Baymirza Hayit yapmıştır. Hayit, özellikle yabancı kaynaklarda geçen Orta Asya tabirine karşı çıkarak Türkistan adının kullanılmasına öncülük etmiştir. *Türkistan Rusya ile Çin Arasında* adlı eserinde şu satırlara yer vermiştir: “*Birçok sebeplerden ötürü, kanaatimce objektiflik asası dahilinde kalmak için, Türkistan terimini muhafaza ettim. Bu terimden, hepsi Orta Asya’da bulunan, fakat hiç bir surette tek başına Orta Asya sayılmayan, bugünkü Sovyetler Birliği’ndeki Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan Sovyet Sosyalist*

¹³ Hasan Bahar, “Türkistan’ın Coğrafi Konumu ve İlk Çağ Kaynaklarına Göre Tarihi”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.1, 1994, s.242.

¹⁴ Baymirza Hayit, “Türkistan Terimi Üzerine” **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.53, 1988, s.23.

¹⁵ Ramazan Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017, s.145.

¹⁶ Yâkut el-Hamevî, **Mu‘cemü’l-büldân**, C.II, Dâru Sâdır, Beyrut 1977, s.23.

¹⁷ Korykoslu Hayten, **Doğu Ülkelerinin Altın Çağı**, çev. Altay Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s.35.

Cumhuriyetleri denilen bölgeler ile Çin Halk Cumhuriyetindeki Sinkiang - Uygur Muhtar Vilâyeti anlaşılmaktadır.”¹⁸

Günümüzde Türkistan coğrafyasının tanımını en ayrıntılı ve doğru şekilde veren, Türkistan hakkında detaylı bir eser yazan ve verdiği bilgilerle Türk tarihini aydınlatan Zeki V.Togan, *Türkistan ve Türk Eli* adlı eserinde Türkistan coğrafyasını açıklamaktadır. Metnin sadeleştirilmiş hâli Mehmet Saray tarafından ortaya konulmuştur: “*Batı'da Hazar Denizi ile Horasan dağları, Güney'de Hindikuş ve Kûh-i Sefîd dağları, Kuzey'de Kazakistan bozkırlarının şimâl sınırları arasında kalan ve 5.340.066 km'lik sahayı içine alan bir bölgedir. Tarih ve etnografya yönünden tamamıyla bir Türk ülkesi olan Türkistan, bugün Rusya ve Çin arasında taksim edilmiş vaziyettedir. Çin işgali altında kalan ve 1.503.563 km kareyi bulan bu kısma "Doğu Türkistan" Rus işgali altında kalan 3.836.503 km kareyi bulan kısma da Batı Türkistan denilmektedir.*”¹⁹

Bizzat Türkistan topraklarında doğan ve günümüzde Doğu Türkistan olarak telaffüz edilen saha hakkında çeşitli eserler yazan İsa Yusuf Alptekin de Türkistan hakkında temel kabul edilecek şu bilgileri vermektedir: “*Uluğ Türkistan; batıda Hazar Denizi'nden, doğuda Altay ve Altın Dağları'na, güneyde Horasan, Karakurum Dağları'ndan, kuzeyde Ural Dağları ile Sibiry'a'ya kadar uzanan ve genişliği 5.000.000 (beş milyon) kilometre kare olan, oldukça geniş bir ülkedir.*”²⁰ Bunların yanı sıra Türkistan tabiri zaman içerisinde farklı bölgeleri isimlendirmek amacıyla da kullanılmıştır. Eski İran, Arap, Bizans kaynaklarına bakıldığında Türkistan'ın sınırları farklılık göstermektedir. Örneğin, Arap kaynaklarında Mâverâünnehir'in kuzeyinden başlayan geniş alan Türkistan olarak belirtilmiş iken; Rus kaynaklarında bizzat Mâverâünnehir²¹ Türkistan olarak adlandırılmıştır.²² Zaman içerisinde hâkim gücün değişmesi, Türkistan'ın sınırlarını da değiştirmiş, Karadeniz'in kuzeyi ile Evliya Çelebi'nin eserinde Doğu Anadolu bölgesi de Türkistan olarak anılmıştır.²³ Bütün bu çizilen sınırların yanı sıra günümüzde Türkistan coğrafyası Türk Cumhuriyetlerinin yer aldığı sahayı işaret etmektedir.

¹⁸ Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, çev. Abdülkadir Sadak, Otağ Yayınları, Ankara 1975, s.XIV.

¹⁹ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s.1; Metnin tam sûretini görmek için bkz. Zeki Velidi Togan, *Türk Eli ve Türkistan Tarihi*, Enderun Kitabevi, Ankara 1981, s.1.

²⁰ İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davası*, Otağ Yayınları, Ankara 1975, s.19.

²¹ Mâverâünnehir, Araplar tarafından kullanılan bir isimdir. Bahsedilen nehir Ceyhun Nehri'dir. Kelime “nehirin ötesi” anlamına gelmektedir. Osman Gazi Özgüdenli, “Mâverâünnehir”, *DİA*, 2003, s.177

²² Barthold, “Türkistan”, *İslâm Ansiklopedisi*, C.XII/II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, s.141.

²³ Tuncer Baykara, *Türk Adının Anlamı*, 2.baskı, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2019, s.54.

Ayrıca Türkistan isminin günümüzde Kazakistan sınırları içerisinde mevcut olan bir şehrin adı olduğu da bilinmektedir. Bu şehir tarihî dönemlerde Yessi olarak isimlendirilmiştir.²⁴

1.2. Emevî Devleti'ne Kadar İslâm Uygarlığına Genel Bakış

Araplar²⁵, Hz. Muhammed ile birlikte tarihlerinde belki de ilk defa siyâsî bir birlik göstermişlerdir. Fransız tarihçi Cahen bu konu hakkında temel kabul edilebilecek bir yorumda bulunmuştur: *“Yine kesin olan başka bir şey de -Roma imparatorluk düzeni içinde, kayzere ait olanın kayzere verildiği bir ülkede, İsa'nın ancak bir inancı vazedebildiği Hristiyanlık tarihinin tersine- Hz. Muhammed'in daha önce hiçbir devlet anlayışına, devlet geleneğine ulaşmamış bir toplumda, bir dini ve bir devleti birbirine çözülmez bağlarla kaynaştırarak yoktan var etmesidir.”*²⁶

İslâmiyet öncesi dönemdeki Arap topluluklarını incelersek karşımıza birlikten yoksun, birbirleriyle çekişme hâlinde olan, her an savaşa hazır bir toplum ortaya çıkar. Hz. Muhammed ve İslâm dini Arapların yazgısında önemli değişiklikler meydana getirmiş, Arapların siyâsî olarak birleşmelerinde ve büyük bir devlet kurmalarında önemli bir rol oynamıştır.

Arap toplumu, bireyi esas alan hümanist yapıdan oluşmamış, cemiyet ve kabileciliği temel alan bir yapıya sahip olmuştur.²⁷ Kabilecilik ise toplumda birlik duygusunun oluşmasına engel olan temel unsurlardan biridir. Bunu iyi bilen Hz. Muhammed, içinde yaşadığı halkın hâlini çok iyi analiz edebildiği için sözlerinde genellikle kardeşlik olgusuna vurgu yapmıştır.²⁸ Zira Arapları sadece bu kavramın birleştirebileceğine inanmıştır.²⁹ Sonuç olarak Hz. Muhammed ve İslâm dini ile Araplar tarih sahnesinde rol oynamaya başlamıştır. Hz. Muhammed'in vefatından sonra arkasından gelen halifeler ile birlikte Araplar, Arap yarımadasının dışına çıkarak fetih hareketlerinde bulunmuşlar ve bu sayede Hz. Muhammed'in temelini attığı uygarlık farklı milletlerle karşılaşma imkânı bulmuştur.

²⁴ Şerefüddin Ali Yezdî, **Zafernâme**, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s.99.

²⁵ Araplar hakkında detaylı bilgi için bkz. Julius Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu**, çev. Fikret İşıltan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1963; Corcî Zeydân, **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, C.I, çev. Nejdî Gök, 3.baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2012; Neşet Çağatay, **İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1957; Hakkı Dursun Yıldız, “Arap” **DİA**, C.III, 1991, s.272-276.

²⁶ Claude Cahen, **Türkler Nasıl Müslüman Oldular**, çev. T. Andaç-N.Üğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2008, s.27.

²⁷ Philip Khuri Hitti, **Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi**, C.I, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989, s.50; Ayrıca kabilenin genel yapısı ve işleyişi hakkında bkz. Casim Avcı-Recep Şentürk, “Kabile”, **DİA**, C.XXIV, 2001, s.30-32; Mehmet Şemseddin Günaltay, **İslâm Öncesi Arap Tarihi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006, s. 23-25.

²⁸ Şahmurat Kaya, **Hadislere Göre Kardeşlik**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2016, s.10.

²⁹ Zeydân, Arapların kısa zaman içerisinde başarılı olmalarında birlik (ittihad) mefhumunun etkisinin bariz olduğunu söylemektedir. Zeydân, **a.g.e.**, s.102.

Arap dünyası her ne kadar ittihat mefkûresi etrafında birleşse de zamanla bu derin olgu bozulmaya başlamış, Hz. Ali döneminde ise artık birliğin yerini kardeş kavgası almıştır. En nihayetinde Hz. Muhammed döneminde ortaya çıkan siyasî birlik bozulmuştur. Siyasî birliğin sarsılmaya başladığı vakit İslâm âlemini, kaynakların zeki ve kurnazlığı noktasında anlaştıkları³⁰ tecrübeli yönetici Muaviye³¹ birleştirmeye vâkıf olmuştur. Muaviye, İslâm tarihi çerçevesinde önemli bir isimdir. Zira dünya tarihi içerisinde kendi nesebi ile anılacak bir devleti gün yüzüne çıkarmıştır. İlâveten halifelik müessesesini de kendi soyu dahilinde tutarak vefat etmeden evvel halktan oğlu adına biat alma girişimlerinde bulunmuştur.³²

1.3. Dört Halife Dönemi

Hz. Muhammed'in Medine'de³³ tesis edip teşkilâtlandığı ilk İslâm Devleti, kurulduğu ilk yıllarda devâsâ fetih hareketlerinden ziyade daha çok içteki birliği sağlamaya yönelik girişimler ile çevresindeki diğer komşu boylara ait toprakları ele geçirme çabası içerisinde olmuştur.³⁴ İslâm devleti, yıllar içerisinde yeni yerlerin hâkimi ve efendisi olmuş, Halife Hz. Ömer³⁵ (634-644) devri bu minvalde bilhassa İslâm ve dünya tarihinde önemli bir konuma sahip olmuştur. Bu dönem, İslâm devletinin sınırlarının hayli genişlediği, çevre uygarlıkları ilişkilerinin doruk noktasına ulaştığı ve idarî yapılanmanın olgunluğa eriştiği verimli bir dönemdir. Hz. Ömer'in hilâfeti sırasında iki düşman imparatorlukla mücadeleyle

³⁰ Muaviye, Arabın dört dahisinden biri olarak ün yapmıştır. İbrahim Sarıçam-İrfan Aycan, **Emeviler**, 8.baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2014, s.9.

³¹ Muaviye'nin soyu Ümeyye'ye bağlanmaktadır. Ümeyye, Cahiliyye döneminde Mekke'nin ordu komutanlığını yapmıştır. Sarıçam- Aycan, **a.g.e.**, s.1.

³² İbn'ül-Esîr, **el-Kâmil Fi't-Tarih**, C.III, çev. Ahmet Ağırakca, Bahar Yayınları, İstanbul 1986, s.506-513; Ebû Cafer Muhammed Bin Cerir'üt-Taberî, **Tarih-i Taberî**, C.IV, çev. M. Faruk Görtünca, Sağlam Yayınevi, İstanbul 2000, s. 91-93; Halife b. Hayyat, **et-Târih**, çev. Ömer Sabuncu-Mahmut Sabuncu, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2019, s.183-188; Muaviye'nin Hz.Hasan'ın vefatından sonra halifelik konusunu gündeme getirmesi oldukça ilginçtir. Detaylı bilgi için bkz. Adnan Demircan, **Emeviler**, 3.baskı, Beyan Yayınları, İstanbul 2018, s.43; Robert Mantran, **İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI.Yüzyıllar)**, çev.İsmet Kayaoğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, s.104.

³³ Medine şehri Hz. Muhammed tarafından Taybe olarak isimlendirilmiştir. Ya'kubî, **Ülkeler Kitabı**, çev. Murat Ağarı, 2.baskı, Ayışığıkitapları Yayınevi, İstanbul 2019, s.123; Medine şehrinin eski adı Yesrib'dir. Yesrib'in bölgeye gelen ilk kişi olan Yesrib b. Vâil b. Kâyne b. Mehlâbil'in isminden geldiği rivayet edilmektedir. Nebi Bozkurt-Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Medine", **DİA**, C.XXVIII, 2003, s.305.

³⁴ Hz. Muhammed'in vefatı sürecinde çözülmesi gereken iki önemli mesele vardı. Bunlar; devletin ekonomisini diri tutacak zekat sorunu ve toplumsal kargaşadan yararlanan yalancı peygamberlerdi. Hz. Muhammed'in ardından gelen Hz. Ebûbekir keşmekeşliğin üstesinden gelmeyi başarabilmiş ve yeni inşa edilen İslâm devletini parçalanmaktan kurtarabilmiştir. Hakkı Dursun Yıldız, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, C.II, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s.34-37.

³⁵ Hz.Ömer, Cahiliyye Devri Arap toplumu arasında önemli bir mevkiye sahiptir. Annesi Hantame binti Hişâm'ın Ebû Cehil'in amcasının kızı olduğu da rivayet edilmektedir. İbn'ül-Esîr, **a.g.e.**, C.III, s.58.

girişilmiştir: Doğu Roma (Bizans)³⁶ ve Sâsâni İmparatorluğu.³⁷ İslâmın ortaya çıktığı dönem zarfında adı geçen imparatorlukların geçmişteki parlak günlerinden bir hayli uzak olduğu görülmektedir. Uzun süren savaşlar, içteki isyanlar ve ekonomik buhranlar her iki uygarlığı zor durumda bırakmıştır. Hz. Ömer de bu durumu kendi lehine çevirerek ağırlığını fetih hareketlerine vermiştir. Bizans'a karşı gerçekleştirilen Yermük Savaşı³⁸ ile Arapların Suriye'deki hâkimiyeti kesinleşmiş,³⁹ Filistin⁴⁰ ve Mısır'ın⁴¹ ele geçirilmesi Bizans'ın gelir kaynaklarının kesilmesine -tabiri caizse elinin ayağını bağlanmasına- neden olmuştur.

Sâsânilerle yapılan mücadeleler ise çok yoğun bir şekilde gerçekleşmiştir. İki taraf arasında yaşanan Kadisiye⁴² Celûla⁴³ ve Nihavend⁴⁴ savaşları neticesinde Müslümanlar, Irak ve İran havalisinde yerleşmeye başlamışlardır.⁴⁵ Halife Ömer döneminin önemli olaylarından

³⁶ Doğu Roma İmparatorluğu, VII. yüzyılın ilk yarısında perişan bir vaziyetteydi. Balkanlarda Avar ve Slav boylarının; doğuda Sâsâni İmparatorluğu'nun taarruzları imparatorluğun ekonomik ve askerî gücünü zayıflatmıştı. Georg Ostrogosky, **Bizans Devleti Tarihi**, çev. Fikret Işıltan, 8.baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s.86.

³⁷ Sâsâni İmparatorluğu, Halife Ömer'in zamanında eski günlerinin aksine doğuda Türk saldırıları, batıda Doğu Roma'nın (özellikle Herakleios döneminde) karşısında güçten düşmüş bir hâl içerisindeydi. Osman Karatay, **Türklerin İslâmı Kabulü**, 4.baskı, Kripto Yayınları, Ankara 2019, s.20-21.

³⁸ Savaşın vukû bulduğu tarih günümüzde hâlâ kesinlik kazanamamıştır. Kimileri savaşın Hz. Ebûbekir'in sağlığında kimileri de Hz.Ömer'in halifelik yıllarında olduğunu belirtmektedir. İbnü'l-Esîr muharebeyi hicretin 13.yılında (634); Hayyat, hicretin 15.yılında (636); Belâzurî, hicretin 15. yılında (636) gösterirken; 1234 yılında yazılmış anonim bir Süryani kaynakta savaşın yılı tam olarak belirtilmemiş ancak verilen bilgiler hicretin 15. yılını (636) işaret etmektedir. İbn'ül-Esîr, **a.g.e.**, C.II, s.376; Hayyat, **a.g.e.**, s.108-109; Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân**, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s.160; Umut Can, "1234 Yılı Anonim Süryani Kroniği'nde Yermük Savaşı (636) İlgili Kısımın Tercüme ve Tahlili" **The Journal of Mesopotamian Studies**, C.III, s.1, 2018, s.15.

³⁹ Ostrogosky, **a.g.e.**, s.103;

⁴⁰ Kudüs, İslâm kaynaklarında Îlâ ya da Îlîyâ (İliya) olarak geçmektedir. Bkz. Belâzurî, **a.g.e.**, s. 162; Hayyat, **a.g.e.**, s.113; Taberî, **Tarih-i Taberî**, C.III, s.435. Kudüs'ün ele geçirilmesi İslâm tarihi açısından önemli bir hadisedir. Lâkin fetih yılını kesin olarak belirlemek güçtür. Zira kaynaklar birbirinden farklı bilgiler vermektedir. Ancak genel kabul gören tarih, Hz. Ömer'in Kudüs'e ayak bastığı 638 yılıdır. Hz. Ömer'in gelmesi ile beraber şehir halkı mutlak sûretle teslim olmuştur. İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C.II, s.460; Hayyat, **a.g.e.**, s.113; Belâzurî, **a.g.e.**, s.162; Ya'kubî, **a.g.e.**, s.144-145; Muammer Gül, "Müslümanların Kudüs'ü Fethi" **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.2, 2001, s.49; Hitti, **a.g.e.**, s.23.

⁴¹ Mısır, hicretin 20. yılında İslâm devletinin topraklarına dahil olmuştur. Hayyat, **a.g.e.**, s.121; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C.II, s.515-516; Belâzurî, **a.g.e.**, s.249.

⁴² Taberî, **a.g.e.**, C.III, s.428-429; Hayyat, **a.g.e.**, s.110-111.

⁴³ Savaş, hicretin 16.yılında meydana gelmiştir. İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C.II, s.477; Belâzurî, **a.g.e.**, s.300; Taberî, **a.g.e.**, s.442.

⁴⁴ Nihavend Savaşı, İslâm tarihi çerçevesinde "fethilerin fethi" olarak anılmaktadır. Zira bu muharebenin getirileri ziyadesiyle fazla olmuştur. Sâsânilerin hüküm sürdüğü bölgelerde tedricen İslâm sancakları dalgalanmaya başlamıştır. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil Fi't-Tarih**, s.21; Savaşın sonra Sâsâni hükümdarı Yazdigerd 651 yılına kadar hüküm sürmüştü de topraklarını Arap fatihlerine bırakmak zorunda kalmıştır. Abdolvahid Soofizadeh, "Tarihte Horasan'ın Yeri (İslâmiyet Dönemi)", **DTCF Dergisi**, C.LVIII, S.1, 2018, s.13; Ayrıca bahsi geçen olaydan sonra Araplarla Türklerin ilişkilerinin başlaması da savaşın önemini bir kat daha arttırmaktadır. Karatay, **a.g.e.**, s.19; Arapların Türklerle teması, Hz. Ömer vefat etmeden önce, Nihavend yenilgisinin akabinde Yazdigerd'in kovalanması üzere olmuştur. Hamilton Alexander Roskeen Gibb, **Orta Asya'da Arap Fetihleri**, çev. Hasan Kurt, Çağlar Yayınları, Ankara 2005, s.29; İslâm tarihçiliğinde kaynaklar rivayetlere dayandığından bu savaş hakkında da kaynaklar farklı tarihler vermektedir fakat geçerli olan tarih hicretin 21.yılı yani 642 senesidir. Bkz. Taberî, **a.g.e.**, C.III, s.466; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C.III, s.11; Hayyat, **a.g.e.**, s.127.

⁴⁵ Mustafa Fayda, "Ömer", **DİA**, C.XXXIV, 2007, s.46.

biri de İslâm ordusu ile Türk dünyasının karşı karşıya gelmesidir. Bu karşılaşmanın ilki Kafkasya’da güçlü bir kağanlık kuran Hazarlar⁴⁶ ile yaşanmıştır.⁴⁷ Karşılaşmanın ikinci safhası Sâsâni hükümdârının takip edilmesiyle Horasan bölgesinde vukû bulmuştur. Görevli komutan Ahnef b. Kays Sâsâni hükümdârının takibi sırasında Türklerle karşılaşmış; ileri harekâta bulunmak istemişse de Hz. Ömer’in mektubu Ahnef b. Kays’ın ilerlemesine mâni olmuştur. Hz.Ömer gönderdiği mektupta “*Eriştiğiniz yerde durunuz. Artık yetişir. Sakın Ceyhun’dan öte geçmeyiniz. Horasan’da durup şimdiki durumunuzu bozmayınız.*”⁴⁸ demiştir. Hz. Ömer’in kararı o an için İslâm ordusunun faydasına olmuştur. Ayrıca Hz. Ömer’in Türkler hakkında şu sözleri söylediği de bilinmektedir: “*Bu zararı pek fazla, elde edilecek ganimeti çok az bir düşmandır.*”⁴⁹ Sonuç olarak Ahnef b. Kays Hz. Ömer’in mektubundan sonra ileri gitmeyi durdurmuştur.

Hz. Osman’ın⁵⁰ (644-656) halifeliğini iki dönemde inceleyebiliriz. Bunlardan ilki Müslüman halkın yekvücut hâlde itilâf olduğu ve Hz. Ömer’den sonra seferlerin devam ettirildiği dönem (644-649); ikincisi de olayların iç sorunlara dönüştüğü ve durumun Hz. Osman için olumsuz hâle büründüğü dönemdir (650-656).⁵¹ Hz. Osman zamanında, son hükümdârları III. Yazdigerd ölünce (632-651) artık Sâsâniler kesin bir şekilde tarih sayfalarında yerini İslâm devletine bırakmıştır.⁵² Bu arada Araplar, bu dönemde alışkın olmadıkları bir

⁴⁶ Hazarlar, VII. ve X. Yüzyıllar arasında Kafkaslar ve Karadeniz’in kuzey bölgelerinde geniş bir sahada hâkimiyet teşkil etmiş bir Türk kağanlığıdır. İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, 19.baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998, s.167; Hazarların kökeni hakkında günümüze kadar birçok yorum yapılmışsa da Hazarların Türk kökenli olup Türkistan’dan geldikleri bilinen bir gerçektir. Mualla Uydu Yücel, “Hazar Hakanlığı”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.445. Hâlihazırda var olan bilgilerin ışığında O. Karatay Hazarların kökeninin Uygur birliğinde yer aldığını ileri sürmektedir. Osman Karatay, **Hazarlar: Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler**, Kripto Yayınları, Ankara 2014, s.28-29; Hazarlar, Yahudi kaynaklarında Togharma’nın oğullarından biri olarak kaydedilmiştir. Togharma, Yahudi literatüründe Türkleri izhâr eden bir kavramdır. Ali Dadan, **Eski Araplara Göre Türkler (Câhiliye Döneminden Emevîler’in Sonuna Kadar)**, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2017, s. 40-41; Ebûlgazi Bahadır Han da eserinde Türklerin kökeni hakkında bilgiler vermiştir. Ebûlgazi Yafes b. Nuh’un oğullarını şöyle sıralamıştır: “*Türk, Hazar, Saklab, Rus, Ming, Çin, Kamari, Tari(k)h.*” Hazarları Türklerden münferit göstermesi de ilginçtir. Detaylı bilgi için bkz. Ebûlgazi Bahadır Han, **Şecere-i Terâkime**, çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s.10; Ayrıca Hazarların kökeni hakkında ortaya atılan fikirler için bkz. Peter B. Golden, **Hazar Çalışmaları**, çev. Egemen Çağrı Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2006; M.İ.Artamanov, **Hazar Tarihi**, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

⁴⁷ Ali Dadan, **a.g.e.**, s.115-113.

⁴⁸ Taberî, **a.g.e.**, C.III, s.500.

⁴⁹ El-Cahiz, **Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri**, çev. Ramazan Şeşen, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1967, s.73.

⁵⁰ Hz. Osman, Cahiliye döneminde Ebu Amr olarak anılmıştır. Taberî, **a.g.e.**, C.III, s.566.

⁵¹ Abdülazîz Dûrî, **İlk Dönem İslâm Tarihi**, çev. Hayrettin Yücesoy, Endülüs Yayınları, İstanbul 2016, s.102-103; Muhammad A. Shaban, **Islamic History: A New Interpretation**, Cambridge University Press, Cambridge 1971, s.63; Bahriye Üçok, **İslâm Tarihi: Emevîler-Abbâsîler**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1979; İsmail Yiğit, “Osman”, **DİA**, C.XXXIII, 2007, s.438.

⁵² Gregory Abû’l Farac, **Abû’l Farac Tarihi**, C.I, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1945, s.179; Richard N. Frye, **Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası**, çev. Füsün Tayanç-Tunç Tayanç, Arkadaş Yayınları, Ankara 2009, s.220.

coğrafyada mücadele etmek zorunda da kalmışlardır. Normal koşullarda düzlüklerde, meydanlarda ve çöllerde mücadele hâlinde olan çöl toplulukları şimdi bulundukları bölgelerin güvenliğini sağlamak, hâkimiyetlerini sağlam bir temele oturtmak ve Doğu Roma'nın mavi dünyadaki üstünlüğüne son vermek gayesiyle sonu belli olmayan denizlerde kendilerini denemek üzere harekete geçmişlerdir.⁵³ Bunun sonucunda kaynakların üzerinde ittifakta buluştukları İslâm tarihinin ilk deniz savaşı olan Zâtü's-savârî⁵⁴ (Direkler Savaşı) Hz. Osman'ın halifeliğinin önemli hadiselerinden biridir. Doğu Roma ile gerçekleşen savaş sonucu Müslümanlar savaştan zaferle ayrılan taraf olmuştur.⁵⁵ Hz. Osman devrinin önemli bir diğer hadisesi de Hazarlar ile yaşanan mücadeledir. Bu mücadelede Hazarlar, Arapları beklenmedik bir şekilde yenilgiye uğratmışlardır. Hatta Arapların bölge kumandanı Abdurrahman b. Rabi'a yaşanan savaş sırasında ölmüştür.⁵⁶ Bu savaşta Arapların 4000 kişi kayıp verdiği de bilinmektedir.⁵⁷ Kafkas Cephesi'nde bu hadise yaşanırken Horasan mevkinde ise Hz. Ömer devrinde başlayan fetih hareketleri devam ettirilmiş, Said b. Osman tarafından Taberistan ele geçirilmiş, Cürcân'da hüküm süren Türk hükümdârının egemenliği altında bulunan bölge vergiye bağlanmıştır.⁵⁸

Hz. Osman döneminin ikinci safhası İslâm devletinde ilk sosyal huzursuzluğun ortaya çıktığı dönemi kapsar. H.D.Yıldız, kargaşanın ortaya çıkmasını Hz. Osman devrinde bir otoritenin olmayışına dayandırır. Ona göre Hz. Ömer döneminde bu tür buhranların yaşanmaması kişilerin Hz. Ömer'in gücünden çekinmesinden ileri gelmektedir.⁵⁹ Yine bu durum için J.Wellhausen'in eserinde verdiği bilgiler de konuyu aydınlatma bakımından önemlidir. Ona göre Hz. Osman'ın halife olarak tanınması ve "fitne hareketlerinin" Hz. Osman'ın devrinde başlaması halifenin karakter yapısıyla ilgilidir.⁶⁰ Abdulaziz Dûrî de yine bu konuya değinmiştir. Dûrî fitne hareketlerinin aslında Hz. Osman'ın zamanında oluşmadığını

⁵³ Şam valisi Muaviye b. Ebû Sufyan ile Mısır valisi Abdullah b. Sa'd İslâm devletinin yetiştirdiği ilk iki amiral olmuştur. Hitti, **a.g.e.**, s.253-254; Mantran, **a.g.e.**, s.98; Şam valisi Muaviye, Bizans'a karşı donanma kurmanın gerekli olduğunu savunan ilk kişidir. Ostrogorsky, **a.g.e.**, s.108-109.

⁵⁴ Savaşın adı kaynaklarda farklı şekillerde kaydedilmiştir. İsim, Taberî'de "Suvar Gazası", İbnü'l-Esîr'de "es-Savârî Gazvesi", Belâzurî'de "Zâtü's-Savârî" olarak geçmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Taberî, **a.g.e.**, C.III, s.549; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil Fi't-Tarih**, C.III, s.122; Belâzurî, **a.g.e.**, s.550.

⁵⁵ Mantran, bu savaşta Arapların başarısını Suriyelilere bahşetmektedir. Verilen bilgi doğru kabul edilebilir zira denizlerde kök salmış bir imparatorluğun henüz emekleme aşamasında olan bir topluluğa karşı mağlubiyeti ancak sağlanan yardımlar sonucunda gerçekleştirebilir. Mantran, **a.g.e.**, s.98.

⁵⁶ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C.III, s.136-138.

⁵⁷ Karatay, **Hazarlar: Yahudi Türkler**, s.79.

⁵⁸ Dadan, **a.g.e.**, s.123.

⁵⁹ Yıldız, **a.g.e.**, s.201-202.

⁶⁰ Wellhausen, **a.g.e.**, s.19, 21.

bilakis bunun bir hazırlık safhasının olduğunu işaret etmiştir. Ayrıca görünür sebeplerden⁶¹ çok sorunun özellikle iktisadî temellere dayandığını da özellikle ifade etmiştir.⁶² Bütün bunların yanı sıra çoğu kaynakta göz ardı edilen Mecûsî ve Musevîlerin gizli faaliyetleri de fitne hareketlerinin ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır.⁶³ Sonuç olarak gerçekleşen olaylar sonucunda Hz. Osman öldürülmüştür.⁶⁴

Râşid halifelerinin⁶⁵ sonuncusu olan Hz. Ali'nin (656-661) halifelik vasfı ile idârede bulunduğu günler Hz. Osman'ın ardılı sorunların devam ettiği, fetihlerin duraksadığı, idarî ve iktisadî sorunların arttığı ve serkeşlik havasının hâkim olduğu günlerdir. Hz. Ali döneminde Müslümanlar fetihlerden ziyade iç kavgalara yönelmiştir. Hz. Ali'nin halifeliğe geçişinin ardından karşılaştığı ana sorun Hz. Osman'ın katillerinin bulunması olmuştur. Ayrıca bu sorun halifelik makamına göz dikenlerin temel dayanağı olmuştur zira Hz. Osman'ın ölümünden sonra halifelik makamı çıkmaza girmiştir. Devletin başına kimin geçeceği sorunu çözilemeyen bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Mısır halkı Hz. Ali'yi, Basra halkı sahabenin ileri gelenlerinden Talha'yı, Kûfe halkı sahabenin büyüklerinden ve Hz. Muhammed'in hala oğlu Zübeyir'i, çoğunluğu Ümeyye Oğullarından olan Şam halkı ise halifeliğe içlerinden birinin geçmesini istemişlerdir.⁶⁶ Hz. Muhammed'in eşi Hz. Ayşe'nin de bahsi geçen olaylarda aktif rol oynadığı göze çarpmaktadır. Zira Hz. Osman'ın katilleri hususunda Hz. Ali'nin sorunun fazla üstüne düşmediğini ve sorunun çözümü için çaba sarf etmediğini dile getirerek ona karşı cephe almıştır.⁶⁷ Sonuçta Talha ve Zübeyr de Hz. Ayşe'nin tarafında yer alınca Hz. Ali'ye karşı

⁶¹ Hz. Osman devrinde çıkan fitne olaylarına sebep olarak bazı hadiseler zikredilmiştir. Bunlar: “*Osman'ın Benu Umeyye'yi yaklaştırması, Müslümanların Beytü'l-Mal'inin sırtından kendisini ve akrabalarını zengileştirmesi, mushafları yaktırması. Peygamberin yüzüğünü Ureys kuyusuna düşürmesi, Ebu Zer gibi bazı muttaki salih kişilerin nasihatlerinin dinlememesidir.*” Abdülazîz Dûrî, **İlk Dönem İslâm Tarihi**, çev. Hayrettin Yücesoy, Endülüs Yayınları, İstanbul 2016, s.103; Ek olarak Hz. Osman'ın cezaların yürütülmesinde takındığı tutum ve bazı kimselere toprak bağışında bulunması yine olayların görünen saikleri arasında yer alır. W. Montgomery Watt, **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri**, çev. Ethem Ruhi Fırlalı, Sarkaç Yayınları, Ankara 2010, s.12-13.

⁶² Dûrî, **a.g.e.**, s.103-113.

⁶³ Üçok, **a.g.e.**, s.10-11.

⁶⁴ Hz. Osman'ın katli İslâm tarihinde devletin başına geçeceğini tayin etmede önemli bir çıkış açmıştır. Bidayeten seçimle belirlenen liderler artık kılıç vasıtası ile belirlenmiştir. Üçok, **a.g.e.**, s.17.

⁶⁵ Hulefâ-yi Râşidîn, Hz. Muhammed'in vefatından sonra İslâm devletinin başına geçen ilk dört halifeye verilen genel adlandırmadır. Hz. Ebûbekir ile başlayıp Hz. Ali'nin vefatına kadar geçen zamanı ihtiva eder.

⁶⁶ Zeydân, **a.g.e.**, s.121; Üçok, **a.g.e.**, s.14; Farklı ülkelerin farklı kişileri benimsemesinin ardında yatan sebep Hz. Osman döneminde Kureyşlilerin Medine dışına çıkmasına izin verilmesinden kaynaklanıyordu. Zira Hz. Ömer zamanında Kureyşliler bulundukları bölgeden dışarı çıkamıyorlardı. Hz. Osman döneminde bu kısıtlamanın kaldırılması sonucunda Kureyş ileri gelenleri farklı coğrafyalara gitmişler ve orada bulunan kimselerle irtibat kurup çevrelerine kişi toplayabilmişlerdi. Yıldız, **a.g.e.**, s.219.

⁶⁷ Hz. Ayşe'nin Hz. Ali'nin halifeliğine karşı gelmesinin altında başka bir neden daha olduğu söylenmektedir. Bu neden İfk hadisidir. Taberî, **Tarih-i Taberî**, C.IV, s.6; Üçok, **a.g.e.**, s.18; İfk hadisesi hakkında detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil Fi't-Tarih**, C.II, s.181-185; Hitti, **a.g.e.**, s.276; Talha ve Zübeyir, Hz. Osman zamanında onun aleyhinde faaliyet gösterirken Hz. Ali'nin halifeliğe tayin edilmesinin ardından Hz. Ali'ye karşı cephe almışlar ve Hz. Osman'ın öldürülmesinde Hz. Ali'nin de rol oynadığını dile getirmişlerdir. Wellhausen, **a.g.e.**, s.24.

ciddi bir muhalefet oluşmaya başlamıştır. Gelişen olaylar sonucunda tarihte Cemel Vak'ası (Savaşı)⁶⁸ olarak adlandırılan savaş yaşanmıştır. Bu savaş, İslâm dünyasında karşılaşılan ilk iç savaş olma özelliğini taşımaktadır. Hz. Ali savaşın galibi olurken kendisini güvence altına almak maksadı ile İslâm devletinin başkentini Kûfe'ye taşımıştır.⁶⁹

Müslümanlar arasındaki ikinci karışıklık yine Hz. Ali döneminde meydana gelmiştir. Hz. Ali'ye karşı oluşan muhalefet ortamını iyi değerlendiren Muaviye⁷⁰ topladığı birliklerle görünüşte Hz.Osman'ın davasını yürüttüğünü iddia ederek Hz.Ali'ye karşı çıkmıştır.⁷¹ Muaviye'nin kalabalığa hitâp etme ve onları etrafında birleştirme konusunda oldukça yetenekli olması başarıyı da beraberinde getirmiştir.⁷² Sonuçta Muaviye ile Hz.Ali'nin Sıffin Savaşı'nda⁷³ karşı karşıya gelmiştir. Savaş, Muaviye'nin aleyhine sonuçlanacakken Muaviye'nin emri altında bulunan Amr b. As⁷⁴ tarafından ortaya atılan fikir hem savaşın kaderini değiştirmiş hem de yeni bir dönemin önünü açmıştır.⁷⁵ Aslında bu karşılaşmanın âkıbeti Hakem Olayı'nda⁷⁶ kendisini göstermiştir. Sıffin savaşının sonuna doğru Amr b. As, halifeliğin kesinleşmesi amacıyla Kur'an'ın hakemliğine başvurmayı teklif etmiştir. Sonuçta taraflar için iki hakem belirlenmiş ve bu hakemlerin verdikleri kararlar sonucunda

⁶⁸ Hz. Ayşe'nin savaşı devesinin üzerinden yönettiği için muharebe bu ad ile anılmaktadır. Ethem Ruhi Fiğlalı, "Cemel Vak'ası", **DİA**, C.VII, 1993, s.321; Hitti, **a.g.e.**, s.276; Savaş, hicretin 36. senesinde (9 Aralık 656) tarihinde meydana gelmiştir. Hâlife b. Hayyât, **a.g.e.**, s.160-167; Hitti, **a.g.e.**, s.276; Hz. Ayşe ve taraftarları Basra'da Hz. Ali'nin halifeliğine karşı ciddi bir güç olarak ortaya çıkmışlar fakat gerçekleşen savaş sonucunda Hz. Ali üstün gelmiştir. Savaşta Talha ve Zübeyir ölmüştür. Hz. Ayşe ise Medine'ye geri gönderilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Hâlife b. Hayyat, **a.g.e.**, s.160-167; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil Fi't-Tarih**, C.III, s.209-271; Taberî, **a.g.e.**, C.IV, s.18-32; Wellhausen, **a.g.e.**, s.25; Hitti, **a.g.e.**, s.276; Shaban, **a.g.e.**, s.71-72.

⁶⁹ İslâm uygarlığının teşekkülünden itibaren başkent siyasî güç ile birlikte dâimâ değişmiştir. Hz. Muhammed zamanından itibaren Medine pâyiataht iken Hz. Ali, taraftarlarının yoğun olduğu Kûfe şehrini, Muaviye ve Emevîler kendilerini güçlü hissettikleri Şam'ı, Abbasîler ise yeni inşa ettikleri Bağdat'ı İslâm devletinin ana merkezi yapmışlardır. Dürî, **a.g.e.**, s.115.

⁷⁰ Hz. Ali'nin kendisine muhalefet eden Hz. Ayşe ve taraftarları ile uğraşması Muaviye'ye zaman kazandırmıştır. Demircan, **a.g.e.**, s.37.

⁷¹ Taberî, **a.g.e.**, C.IV, s.36-37; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C.III, s.284-285; Muaviye, Hz. Osman'ın irtihâlinin müsebbibi olarak Hz. Ali ve çevresini suçlamıştır. Corci Zeydân, **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, C.I, 3.baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2012 , s.123-124.

⁷² Hitti, **a.g.e.**, s.277.

⁷³ Sıffin, Fırat nehrinin yakınlarında bulunan arazidir. Taberî, **a.g.e.**, C.IV, s.37; Mesûdi, **Murûc ez Zeheb (Altın Bozkırlar)**, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s.33; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C.III, s.287; Sıffin Savaşı, hicretin 37. yılında meydana gelmiştir. Halife b. Hayyat, **a.g.e.**, s.167;

⁷⁴ Amr b. As, Hz. Ömer devrinde Mısır'ın fethedilmesinde görev almış ve ardından bahsi geçen bölgenin valilik görevinde bulunmuştur. Hayyât, **a.g.e.**, s.135; Amr b. As, "Mısır Fatihi" olarak ün yapmıştır. Belâzurî, **a.g.e.**, s.551; İlâveten Amr b. As, Arapların dört dahisinden biri olarak itibar kazanmıştır. Sarıçam- Aycan, **a.g.e.** s.9; Ayrıca Amr b. As, Muaviye'nin halifelğe yükselmesinde en çok katkıda bulunan kişidir.

⁷⁵ Amr b. As, Muaviye'ye yenilgiyi bertaraf etmek meramıyla askerlerine, Kur'an sayfalarını mızraklarının ucuna takmasını ve böylelikle savaşın durdurulmasını tavsiye etmiştir. Taberî, **a.g.e.**, C.IV, s.45; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C.III, s.321; Zeydân, **a.g.e.**, s.124.

⁷⁶ Hakem Olayı'nın (Tahkim Olayı) İslâm dünyasına etkileri sayılamayacak kadar fazladır. Zira bahsi geçen olay, Müslümanlar arasındaki ayrılığı kesinleştirmiş; Müslümanların bir arada yek vücûd olmasına mâni olmuştur.

Müslümanlar arasında ayrılık kesinleşmiştir.⁷⁷ Müslümanlar; Hz. Ali taraftarları, Muaviye taraftarları ve bunların dışarısında kalmayı tercih eden Hariciler⁷⁸ olmak üzere üç gruba ayrılmışlardır.

Hz. Ali zamanının diğer bir iç sorunu da kendisine karşı ciddi bir tehlike oluşturmaya başlayan Hâriciler ile yaşanmasıdır. İktidarını güçlendirme adına girişimlerde bulunan Hz. Ali, Hâricilere karşı Nehrevan Seferi'ne çıkmış ve bu seferde Hâricilerden oluşan orduyu yenilgiye uğratmıştır.⁷⁹

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere Hz. Ali dönemi, siyasî karmaşanın egemen olduğu bir dönemdir. Bundan dolayı R.Mantran, eserinde Hz. Ali'nin hilafetini bir başarısızlık örneği olarak göstermiştir.⁸⁰ Hz. Ali kendisine bir türlü biat etmeyen bilakis düşmanlık yolunu tercih eden Haricilerin tertiplelediği suikast sonucu öldürülmüştür.⁸¹ Hz. Ali'nin ölümü ile “Halifeler Devri” kapanmış, yerine oğlu Hz. Hasan geçse de o, kendisine güç yetiremeyeceğini bildiği Muaviye'ye biat ederek siyasî rekabetten çekilmiş, İslâm dünyasındaki ayrılık bir nebze de olsa sona ermiştir.⁸² Hz. Hasan'ın halifelikten çekilmesi ve Müslümanların Muaviye etrafında birlik oluşturmamasından dolayı bu dönem (hicretin 41.senesi) Birlik Yılı olarak adlandırılmıştır.⁸³

1.4. Muaviye'nin Halifeliği ve Emevî Devleti

Emevî Devleti⁸⁴ kurulduğu andan itibaren sürekli genişleme siyaseti güderek savaşlar yapmıştır. Bu yüzden de ilk hükümdâr Muaviye'den son hükümdâr II. Mervan'a kadar savaş meydanları hiç boş kalmamıştır. Bir devleti siyaseten yükselten de düşüren de savaşlar olmuştur. Bazı muharebelerde boylar yıkılırken bazılarında yeni devletler ortaya çıkmıştır. İşte Emevîlerin de yaptığı bu savaşlardan birinde vadesi dolmuş devlet, tarih sayfalarına karışmıştır. İbn Haldun'un *Mukaddime* adlı eserinde devletler hakkında ortaya attığı kuram açıklamaya çalıştığımız olayı özetler niteliktedir. İbn Haldun eserinde bir devletin var oluş sürecini tıpkı bir

⁷⁷ Amr b. As ve Musa el-Eşarî hakem olarak seçilmişlerdir. Âdem Apak, **Ana Hatlarıyla İslam Tarihi: Emeviler Dönemi**, C.III, 19. Baskı, Ensar Yayınları, İstanbul 2020s.27-278

⁷⁸ Hariciler, Sıffin Savaşı'nda Hz. Ali'nin hakemlerin tayin edilmesini onaylamasına karşı ortaya çıkan, hakemin insanlar arasından seçilemeyeceğini, asıl hakemin Allah olduğu savunan gruptur. Üçok, **a.g.e.**, s.27.

⁷⁹ Savaşın tarihi olarak Taberî hicretin 37. senesini, İbnü'l-Esîr ve Hayyat ise hicretin 38. Senesini vermektedirler. Taberî, **a.g.e.**, C.IV, s.55; Hayyat, **a.g.e.**, s.172; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C.III, s.357.

⁸⁰ Mantran, **a.g.e.**, s.101.

⁸¹ Hz. Ali hicretin 40. yılında gözlerini dünyaya kapamıştır. Hayyât, **a.g.e.**, s.173; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C.III, s.397; Taberî, **a.g.e.**, C.IV, s.65.

⁸² Zeydân, **a.g.e.**, s.126.

⁸³ Hayyat, **a.g.e.**, s.176.

⁸⁴ Emevîler 661-750 yılları arasında varlık göstermiş bir İslâm devletidir. Hâkimiyetleri Endülüs'ten (İspanya) Mâverâünnehir'e kadar uzanmıştır.

insanın ömrü gibi açıklamaya çalışmış ve bir genellemede bulunarak bir devletin ömrünü özetle yüz yirmi yıl olarak hesaplamıştır.⁸⁵

Emevîlerin yaptığı seferlerin yönünü kuzeyde Bizans ve Hazar; doğuda Soğd ve Türkiş; güneyde Berberî ve Vizigot alanları şeklinde sıralayabiliriz. Emevîlerin seferlerinin genellikle mevsimlik bir karaktere büründüğünü görüyoruz zira Bizans’a karşı düzenlenen ve kaynaklarda yaz seferleri (savâif) olarak adlandırılan ganimet elde etme amacıyla gerçekleştirilen harekâtlar aralıklarla devam etmiş, Mâverâünnehir bölgesinde ise yine ilkbahar ve yaz aylarında çıkılan seferlerden kışları geri dönülmüştür.⁸⁶ Gerçekleşen savaşlar ve yapılan fetihlerin semeresi ise hâkimiyet sahasında kendini göstermiştir. Neticede sıcak iklimde varlığını sürdüren Araplar, Emevîler ile müştereken yeni diyârlara, havası farklı memleketlere doğru uzanmış ve ele geçirilen yerlerden gelen yüksek vergilerle zengin olmuşlardır.

1.4.1. Muaviye Dönemi

Muaviye,⁸⁷ Hz. Ali’nin vefatının ardından İslâm dünyasını bir bayrak altında toplamaya çalışmıştır. O, köken olarak Ümeyyeoğullarına mensûptur. Babası İslâmın ortaya çıktığı dönemde bu dine şiddetle karşı çıkan fakat daha sonra İslâma geçen Ebû Süfyan’dır. Muaviye geçlik yıllarında Hz. Muhammed’in katipliğini yapmış, gün geçtikçe devlet kadrolarında görev alarak yükselmiş ve Şam (Dımaşk)’a⁸⁸ vali olarak atanmıştır. Hz. Osman devrinde ise gittikçe nüfûza sahip olarak sonunda Emevîler devletini kurmuştur.

Muaviye’nin karakteri ve idareciliği hakkında günümüze kadar birçok yorum yapılmıştır. Muaviye hakkında yapılan yorumlar genel olarak iki kısımda ele alınabilir. Bazıları, hilâfeti zorla ele geçirdiği, seçilmiş halife olan Hz. Ali ile mücadeleye girdiği ve vefat etmeden önce oğlu adına biat alarak halifeliği bir nevi saltanata dönüştürdüğü için hakkında olumsuz tâbirler ve tanımlamalar yaparken; bazıları da İslâm dünyasını derlediği, toparladığı ve bir bütün haline getirdiğinden dolayı olumlu açıklamalarda bulunmuşlardır. Hatta Muaviye’nin, Arab’ın dört dahisi arasında olduğunu söyleyenler bile vardır. Muaviye ile aynı dönemde yaşayan ve Hz. Ömer’in oğlu olan Abdullah, Muaviye için “*Rasûlullah’tan sonra*

⁸⁵ İbn-i Haldûn, **Mukaddime**, C.I, çev. Halil Kendir, Yenişafak Yayınları, Ankara 2004, s.241-243.

⁸⁶ Mantran, **a.g.e.**, s.108; Demircan, **a.g.e.**, s.118; Âdem Apak, “Emevîler Döneminde Anadolu’da Arap-Bizans Mücadelesi”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XVIII, S.2, 2009, s. 103.

⁸⁷ Muaviye, Hz. Ali’nin ardından on dokuz sene hüküm sürmüştür. Bunun yanında diğer görevlerini de sayarsak yönetimde otuz dokuz yıl bulunmuştur. Hayyat, **a.g.e.**, s.195; Abû’l Farac, **a.g.e.**, s.183.

⁸⁸ Dımaşk (Şam) şehri Hz. Ömer’in hilafetinde ele geçirilmiş bir yerleşim yeridir. Nüfusun çoğunluğunu Yemen halkı oluşturmamasından başka Ümeyyeoğulları da iskân etmiştir. Ya’kubi, **a.g.e.**, s.138; Bir başka coğrafya eseri olan Hudûd’l-Alem’de ise Şam hakkında şu satırlar yer alır: “*Şâm kalabalık nüfusu, büyük zenginliği ve çok sayıda şehirleri ile mâmur ve gözde bir ülkedir.*” **Hudûd’l-Âlem Mine’l-Meşrik İle’l Magrib**, çev. Murat Ağarı-Abdullah Duman, 2.baskı, Ayışığı Kitapları Yayınevi, İstanbul 2018, s.108.

Muaviye'den daha iyi bir idareci görmedim."⁸⁹ sözlerini söylemiştir. Yine Muaviye'nin çağdaşı olan İbn Abbas da onun için "*Ben melikliğe Muâviye'den huyu daha yatkın kimse görmedim. Onun yanından gelenler geniş bir vadinin yanından gelmiş gibi oluyorlardı. Dar ve taşlıklı, sıkıntılı olan yerler gibi değildi.*"⁹⁰ demiştir. Mesûdî'nin coğrafi ve tarihî bilgiler içeren *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf* adlı eserinde Muaviye'nin mizacına yönelik şöyle bir yorum yapılmıştır: "*Dâhi, hilekâr, dünya işlerinde fikir ve ihtiyat sahibi bir kişiydi. Fırsat bulursa hiç beklemez, korkarsa yaltaklık yapar, bir konuda münakaşa edilirse, mücadele ederdi, hasmını sustururdu.*"⁹¹

İslâm tarihi üzerinde çalışmalarda bulunmuş olan tanınmış ilahiyatçı B.Üçok, Muaviye hakkında "*Muaviye, bedevileri yüksek kültürlü çok eski uygarlıkların varisi olan milletlere hükmedecek fatihler haline getirebilmiştir.*" demektedir.⁹²

Muaviye günün koşulları ile hareket etmemiş aksine ileri görüşlü bir insan olarak kendisini göstermiştir. Özellikle davranışları ve hareketleri durumdan duruma, kişiden kişiye farklılıklar göstermektedir. Bunun en güzel örneği Mesûdî'nin eserinde karşımıza çıkmaktadır: "*Amr b. El-As bir gün Muaviye'ye şöyle der: Bazen senin korkak mı, cesur mu olduğunu bilmeyi çok istiyorum. Çünkü bir görüyorum ileri geçiyorsun, tamam, savaşmak istiyor diye düşünüyorum. Sonra bir bakıyorum arkada kalıyorsun, galiba kaçmaya niyetlendi diyorum. Muaviye şu cevabı verdi: Valla öne geçmek bana bir kâr sağlayacaksa öne geçiyorum, arkada kalmayı basiretli bir hareket gördüğüm zaman da geriden geliyorum.*"⁹³

Muaviye de tıpkı Hz. Ali'nin kendisini güvence altına almak ve kuzeyde geliştirmekte olan olaylardan daha kolay haberdâr olmak maksadıyla başkentini taşıdığı gibi Muaviye de aynı gaye ile başkentini Dimaşk'a (Şam) taşımıştır. Ayrıca Dimaşk, Muaviye'nin yükselmesinde ve İslâm dünyasına halife olarak seçilmesinde önemli rol oynayan bölge olma vasfına da sahiptir.⁹⁴ Ondan sonra İslâm dünyası artık Dimaşk'tan yönetilmeye başlanmıştır. Muaviye'nin başarısının altında gölgesine sığındığı şehrin yanı sıra çevresinde barındırdığı insanların da katkısı büyüktür. Bunlar Araplar arasında kurnazlığı ile meşhur olan Amr b. As ve Muğire b. Şube'dir.⁹⁵

⁸⁹ Apak, **a.g.e.**, s.36.

⁹⁰ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil Fi't-Tarih**, C.IV, çev. Ahmet Ağırakca, Bahar Yayınları, İstanbul 1986, s.18.

⁹¹ Mesûdî, **Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf**, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018, s.215.

⁹² Üçok, **a.g.e.**, s.39.

⁹³ Mesûdî, **a.g.e.**, s.218.

⁹⁴ Bu konu hakkında Zeydân şu satırlara yer vermektedir: "*Muhtemelen Şam'da, elinde bulunan büyük zenginlik olmasaydı, Muaviye halifeliği ele geçirmekte başarılı olamayacaktı.*" Detaylı bilgi için bkz. Zeydân, **a.g.e.**, s.129.

⁹⁵ Zeydân, **a.g.e.**, s.131.

Muaviye'nin içteki birliği sağlamasının hemen sonrasında ilk işi İslâm bayrağı altında bulunan unsurları seferlere teşvik etmek olmuştur. Zira Hz. Osman'ın halifeliğinin son yılları ve Hz. Ali'nin hilâfeti süresince dâhilî sorunlardan dolayı İslâm dünyası, maddî ve manevî anlamda inkıza uğramıştır. Ayrıca Muaviye hükümrânlığının aslında bu seferlere bağlı olduğunu çok iyi bildiği için içteki hareketliliği farklı bölgelere yöneltmeye çalışmıştır.

Bilindiği üzerine Dört Halife Dönemi'nde Sâsâni topraklarının ve mirasının ele geçirilmesine yönelik teşebbüslerde bulunulmuş, İslâm ugarlığının kuzey, doğu ve sair taraflarına seferler yapılmıştır. Ancak bu girişimler ciddi anlamda bir sefer mahiyetinde olmayıp bilakis keşif ve ganimet amaçlı yapılan saldırılardan ibaret olmuştur. Ayrıca yapılan saldırılar İslâm başkentinden uzak olduğu için ele geçirilen yerlerde mutlak egemenlik kurulamamıştır. Emevî devletinde ise yağma harekâtları, ganimet seferleri yoğun olarak sürdürülmüş ise de geçmiş dönemlere nazaran daha kalıcı hâkimiyet tesis etmenin esas amaç haline büründüğü açık bir şekilde görülmüştür.

Emevîlerin seferleri hakkında bilgi vermeden önce Emevîlerde seferleri yürütenlerin genellikle vilayetlere atanan valiler ve onların emri altında bulunan şahıslar olduğunu ve bu yüzden dönemin kaynaklarının daha çok valilerin, komutanların adlarından ve onların yaptıkları faaliyetlerden söz ettiklerini belirtmemiz gerekir. Biz de bundan dolayı konuyu anlatırken daha çok Emevî valilerinden ve valilerin eylerimden bahsedeceğiz.

Muaviye ordunun ihtiyaçlarını, maddî kayıplarını karşılamak; İslâm dünyasına verimli topraklar kazandırmak gayesiyle çeşitli ülkelere ordular göndermiştir. Bu ülkelerin başında Horasan Bölgesi ile Mâverâünnehir gelmiştir. Çünkü adı geçen bölgede Sâsâni birliğinin dağılmasının ardından, VII. yüzyılın sonları ve VIII. yüzyılın başlarında, İslâm orduları karşısında durabilecek siyasî manada güçlü bir yapı bulunmamıştır.⁹⁶

Muaviye bilhassa, Dört Halife Dönemi'nde sürdürülen fakat Hz. Osman ve Hz. Ali zamanlarında sekteye uğrayan fetihlerin yeniden başlaması için büyük bir çaba sarf etmiştir. Bölgede İslâm ordularının geçmişte yaşadığı sorunları iyi çözümlemiş ve seferlerin olumsuz hale bürünmemesi için Horasan'da dâimî karargâhların kurulmasını doğru bulmuştur.⁹⁷ Bunun

⁹⁶ Bölgede bulunan Soğd boyları birlikten ziyade birbirleriyle ihtilaf halindeydiler. Bu Arapların yolunu açan önemli sebeplerden biridir. V.V.Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s.197; Bu sırada Türkler de dağınık haldeydiler. Zira Köktürklerin ikiye ayrılması kuvvetli ve teşkilâtli bir kağanlığın varlığına engel oluyordu.

⁹⁷ Khalil Athamina, "Emevi Hilafeti Döneminde Arap İskanı", çev. Saim Yılmaz, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.II, 2000, s.204; Ziyad b. Ebîh bu hususta önemli bir yere sahiptir. Fetihlerin sistemli ve düzenli bir şekilde işleyebilmesi hedefine uygun olarak Ziyad b. Ebîh, ordugâhlar kurulmasına önayak olmuştur. Yıldız, **a.g.e.**, s.303.

doğal sonucu olarak 671 senesinde Kûfe ve Basra şehirlerinden elli bin kişi Merv⁹⁸ ve civarına yerleştirilmiştir.⁹⁹ Yerleştirme çalışmaları Emevîlerin hayatında önemli yer tutmuştur, sebebi de yerleştirme hareketinin Emevilere yeni bir alan açmış olmasıdır.

İslâm tarihçilerimiz Arap fetihlerinin Türkistan'da üç veya dört aşamada gerçekleştiğini söylemektedirler. Bu konuda Zekeriya Kitapçı, Arap yayılımını üç evre olarak sınıflandırmaktadır: İlk akınlar devri, fetih hareketleri devri, siyasî hâkimiyet devri.¹⁰⁰ Yunus Akyürek ise bahsi geçen harekâtı dört başlıkta ele almaktadır. Yunus Akyürek, Kitapçı'dan farklı olarak Kuteybe b. Müslim'in ölümünün ardından bir iç karışıklığın baş gösterdiğini dile getirmektedir.¹⁰¹

Genel olarak Arapların Türkistan'da geçirdiği süreci şu şekilde sıralayabiliriz: 1) Kuteybe b. Müslim'e¹⁰² kadar gelen dönem "İlk Akınlar Dönemi" olarak görülmektedir. Bu devir yağma hareketlerinin devamlılık gösterdiği bir süreçtir. 2) Kuteybe b. Müslim'in Horasan'a vali olarak görevlendirilmesi ile birlikte başlayan zaman "Hâkimiyet Dönemi" olarak adlandırılır. Bu dönemde Araplar yağma hareketleri yanında iskân etmeye başlamışlardır. 3) Kuteybe'nin öldürülmesi sonucu Arap ordularının geri çekildiği "Duraklama ve İç Karışıklıklar Dönemi". 4) "Huzur ve İstikrar" ya da "Siyasî Hâkimiyet Dönemi".¹⁰³

1.4.2. İlk Akınlar Dönemi

Muaviye, fetihlerin başlangıcında sahada ilk Abdullah b. Âmir'i görevlendirmiştir. Abdullah b. Âmir'in valiliğini, Emevîler döneminde, Horasan bölgesine yapılan mesâinin ilk basamağı olarak yorumlayabiliriz.¹⁰⁴ Bu dönemde daha çok sınırlı bir zafer kazanılsa da Muaviye amacına ulaşmıştır.¹⁰⁵

Türkistan sahasına ilk ciddi girişim yine Muaviye döneminde olmuştur. Muaviye'nin kendisini –aynı ana ve babadan doğmamalarına rağmen- kardeş ilan ettiği ve duyurduğu Ziyad

⁹⁸ Hudûdü'l-Âlem'de Merv'in büyük bir şehir olduğu ve Horasan'da Merv kadar güzel bir şehir olmadığı belirtilmektedir. **Hudûdü'l-Âlem**, s.60; Ayrıca Ya'kubî Merv hakkında şu satırlara yer vermiştir: "Burası Horasan idâri bölgelerinin en görkemlisidir. Ya'kubî, **a.g.e.**, s.78.

⁹⁹ Yıldız, **a.g.e.**, s.303.

¹⁰⁰ Zekeriya Kitapçı, **Arapların Türkistan'a Girişi**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s.48.

¹⁰¹ Yunus Akyürek, "Emevîler Dönemi Fetih Politikası ve Mâverâünnehir'in Fethi", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XXII, s.1, 2013, s.87

¹⁰² Kimi tarihçilere göre kahraman kimi tarihçilere göre zalim olarak tesmiye edilen Arapların Mâverâünnehir'de hâkimiyet kurmasını sağlayan, bu yolda çaba sarf eden Horasan valisidir.

¹⁰³ Kitapçı, **a.g.e.**, s.48; Akyürek, **a.g.m.**, s.48.

¹⁰⁴ Ya'kubî de eserinde Horasan'a ilk ayak basan kişinin Abdullah b. Âmir olduğu söylemektedir. Ya'kubî, **a.g.e.**, s.100.

¹⁰⁵ Apak, **Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi**, s.66-67.

b. Ebi Süfyan'ın¹⁰⁶ oğlu Ubeydullah b. Ziyad'ı Türkistan'a göndermiş ve Ziyad, Türkistan'a gerçek anlamda sefer yapan ilk kişi olmuştur.¹⁰⁷ Buhara'ya¹⁰⁸ kadar gelmiş ve o sırada Buhara hâkimi olan Kabac Hâtûn'u¹⁰⁹ anlaşma yapmaya mecbur bırakmıştır ki bu durum da verdiğimiz bilgiyi doğrular niteliktedir. Kabac Hâtûn, Araplara karşı civar bölgelerden yardım talep etmiş, gelen bu yardım neticesinde kendi konumunu sağlama almak istemişse de Ubeydullah karşısında bu ortak ordu hiçbir şey yapamamış ve Ubeydullah galip gelmeyi başarmıştır.¹¹⁰ Her ne kadar muzaffer bir komutan olsa da kaynaklar Ubeydullah hakkında fazla bilgi vermemişlerdir. Bunun da sebebi Hz. Hüseyin'in katilini anmak istemeyen ravilerin, bu dönemde yapılan harekâtlar noktasında sessiz kalmak istemeleridir.¹¹¹

Akınlar döneminde anılması gereken isimlerden birisi de şüphesiz Said b. Osman'dır.¹¹² Said b. Osman'ın valiliği sürecinde odak noktası Buhara olacaktır. Buhara, Arap orduları için oldukça önemli olmuştur. Savaşta orduları hareket ettiren, başarıyı getiren ve bilhassa kalıcılığı sağlayan yegâne araç bilindiği üzere ganimettir. Bundan dolayı Buhara kenti de bulunduğu konum itibarıyla özellikle de barındırdığı zenginlikler yönünden Arap orduları için çekici bir unsur olmuştur. Said b. Osman'ın seferleri bir nevi Ubeydullah b. Ziyad'ın gerçekleştirmiş olduğu harekâtların tekrarı mahiyetinde de olsa Araplar, Said b. Osman ile birlikte birçok ganimet elde etmiştir. İlâveten Buhara'ya gelişi, Buhara hâkimi Kabac Hâtûn'a karşı zafer kazanışı¹¹³ ile Tirmiz ve çevresinde hâkimiyet kurması onun kariyerinde önemli bir yer tutmuştur.¹¹⁴

¹⁰⁶ Ziyad b. Ebî Süfyan, Muaviye'nin hayatında yer etmiş önemli bir karakterdir. Zamanında Muaviye tarafından bu ad ile anılmıştır. Taberî, **a.g.e.**, C.IV, s.82-83; Ziyad b. Ebîh (Babasının oğlu Ziyad) olarak da bilinir. Demircan, **a.g.e.**, s.50.

¹⁰⁷ Zekeriya Kitapçı, **Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s.15.

¹⁰⁸ Buhara, Mâverâünnehir bölgesinde bulunan önemli bir şehirdir. Hudûdü'l-Âlem'de Mâverâünnehir şehirlerinin en zengini olarak yerini almış; İbn Havkal ise "*Buhara'dan daha güzel bir şehir görmedim ve duymadım.*" satırlarına yer vermiştir. **Hudûdü'l-Âlem**, s.68; İbn Havkal, **10.Asırda İslâm Coğrafyası**, çev. Ramazan Şeşen, 2.baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s.404; Buhara'nın ekonomik durumundan dolayı Medin-el Tüccar olarak adlandırıldığı bilinmektedir. Soofizadeh, **a.g.m.**, s.15.

¹⁰⁹ Kabac Hâtûn'un adı kaynaklarda farklı verilmektedir. Çin kaynaklarında Şoliteng, İslâm kaynaklarında Hâtûn, Feth Hâtûn olarak yer almış, Buhara'da hüküm süren kocasının ölümü üzerine oğlunun küçük yaşta olmasından dolayı Buhara'yı oğlu adına yönetmiştir. Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en- Narşahî, **Târîh-i Buhârâ**, çev. Erhan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s.13; Hasan Kurt, **Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)**, Fecr Yayınevi, Ankara 1998, s.144; Erhan Göksu, "Buhârâ Melikesi Kabac Hâtûn", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.29, 2011, s.266.

¹¹⁰ Narşahî, **a.g.e.**, s.57.

¹¹¹ Gibb, **a.g.e.**, s.32.

¹¹² Hz. Osman'ın oğludur. Bizzat Muaviye tarafından vali olarak atanmıştır. Belâzûrî, **a.g.e.**, s.472.

¹¹³ Ya'kubî eserinde Buhara civarında Buhara'ya yardıma gelen ordulara karşı zafer kazandığını söylese de diğer kaynaklarda bu bilginin bulunmayışı Buhara çevresinde bir savaşın yaşanmadığını gösterir. Kurt, **a.g.e.**, s.148.

¹¹⁴ Said b. Osman'ın kendisini Buhara ile sınırlamadığı ve Semerkand mevkinde de başarılar kazandığı söylenmektedir. Narşahî, **a.g.e.**, s.62.

680 yılındaki Muaviye'nin ölümü, Arapların fetih hareketlerinde geçişi de olsa bir duraklama yaşatmıştır. Muaviye'nin ölümü ile birlikte Emevî saltanatının da tehlikeye girdiği açık bir şekilde kaynaklara yansımıştır. Üstelik Hz. Hüseyin'in de kendisini halifelğe aday olarak görmesi sorunların büyümesinde etkili olmuştur. Her ne olursa olsun Muaviye, vefat etmeden evvel üst düzey bürokratlardan bizzat oğlu Yezid adına biat almıştır.¹¹⁵ Ancak bu davranış iç karışıklığı da beraberinde getirmiştir.

Yezid'in iktidarda bulunduğu günler, Hz. Ali dönemine nispeten benzetilmektedir. Zira Yezid'in halifeliği süresince İslâm dünyasının birliği sağlanamamıştır. Bunun en önemli nedeni ise Kerbelâ Olayı'dır.¹¹⁶ Kerbelâ mevkinde Hz. Muhammed'in torunu ve Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hüseyin ve etrafındakilerin öldürülmesi İslâm dünyasında günümüze kadar gelen sorunların başlangıcı olmuştur.¹¹⁷

Emevîlerin bu durumu yani iç karışıklıkları en çok Mâverâünnehir bölgesine yaramıştır. Araplar, kendi iç problemleriyle meşgul olduğundan dış olaylarla ilgilenmeye vakit bulamamıştır. Ancak Yezid, Kerbelâ Olayı'nı sindirmek ve hâkimiyetini güçlendirmek maksadıyla olsa gerek Selm b. Ziyad'ı Horasan Valiliğine atamıştır.¹¹⁸ Selm b. Ziyad'ın valiliği ise Araplar açısından yeni bir dönemin başladığını göstermektedir. Böyle düşünülmesinin sebebi ise yeni atanan valinin seferler sırasında farklı bir yol izlemesi olmuştur. Daha önceki Arap valilerin alışagelmış bir şekilde seferlerine, mevsimin güzel olduğu dönemlerde harekete geçtikleri, sonbahar ve kış aylarında ise yerlerine geri döndükleri bilinmektedir. Bu yüzden de uzun süre tam manası ile bölgede hâkimiyetlerini kuramamışlardır. Ayrıca Mâverâünnehir bölgesinde yaşayan güçler de Arapların bu durumundan haberdârdılar. Selm ise kış aylarını bahsettiğimiz bu bölgede kışı geçiren ilk vali olarak tarihe geçmiştir.¹¹⁹

Yezid'in kısa süren halifeliği sonrasında oğlu II. Muaviye'nin babasının davranışlarından dolayı saltanat davasında kendisine pay çıkaramaması ve kısa süre içerisinde vefat etmesi de Emevî hâkimiyetine darbe vurulmasına sebep olmuştur. Sonuç olarak taht davası Emevîlerin zihninde, hayatında olumsuz bir algı yaratmıştır.¹²⁰

¹¹⁵ Muaviye, biat eylemini Hz. Hasan'ın vefatının ardından yapması da yine Muaviye'nin siyaset ilmine ne kadar vâkıf olduğunu göstermektedir. Demircan, **a.g.e.**, s.43.

¹¹⁶ Kerbelâ Olayı, hicretin 61. senesinde gerçekleşmiştir. Hayyat, **a.g.e.**, s.202.

¹¹⁷ Hz. Hüseyin'in katli tarihi kaynaklarda bir olay olarak geçse de aslında olgu olarak yorumlanabilir. Zira bu vak'adan sonra Müslümanlar arasındaki birlik duygusu zedelenmiş, Emevîlere karşı muhalefetin temel dayanak noktası olmuştur. Üçok, **a.g.e.**, s.43.

¹¹⁸ Muaviye'nin kardeş ilan ettiği Ziyad b. Ebihi'nin oğludur.

¹¹⁹ Dadan, **a.g.e.**, s.178; Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s.198.

¹²⁰ II. Muaviye, Yezid'in uyguladığı politikalarından (Medine'yi baskı altına alması, Hz. Hüseyin ve çevresinin öldürülmesi) dolayı geri planda kalmayı tercih etmiştir. Hükümdârlıkta kaç ay kaldığı kesin olarak bilinmeyen

Özetle söylemek gerekirse İlk Akınlar Dönemi daha çok ganimet ve kazanç sağlama amaçlı, yerleşmekten ziyade kısmî savaşlarla geçen bir süreç olmuştur. Bu süreçte Araplar kimi başarılar kazansa da “kabilecilik” anlayışları ve saltanat meselesi hâkimiyet kurmalarını güçlendirmiştir diyebiliriz.

1.4.3. Hâkimiyet Dönemi

Emevîlerin “İlk Akınlar Dönemi” olarak adlandırdığımız süreçte gerçekleştirmiş oldukları harekâtları her ne kadar yurt edinmeye yönelik olmasa da yapılan seferlerin Arapların Mâverâünnehir ve çevresini tanımlarında fayda sağladığı aşîkârdır. Coğrafyayı tanımak ve bilmek savaşlarda düşmana karşı üstünlük kurmak için çok önemlidir. Tarihte coğrafyanın sunduğu şartların iyi değerlendirilmesi ile kazanılmış birçok zafer yatar. Arapların gerçekleştirdiği seferlere karşılık Hazarların Araplara galip gelmesi buna en yakın örnektir. Arapların Hz.Ebubekir’in halifeliğinden itibaren Arap Yarımadası dışına çıkmaları, Hz. Ömer döneminde farklı memleketlere üstünlük sağlamaları neticesinde çevrelerini öğrenmelerine ve diğer milletleri tanımlarına olanak vermiştir. Emevîlerin “İlk Akınlar Dönemi ” de yine tedricen de olsa Araplara çevrenin imkânlarını sunmuştur. Sonuç olarak bölge hakkında bilgiler elde edilmiştir. Ek olarak bölgeye atanan yeni valilerin de yapılan akınlarda başarılar kazanması, Emevîler önderliğinde hareket eden orduların mutlak sûrette muzaffer olmalarına katkı sağlamıştır. Nitekim Araplar, ilerleyen süreçlerde daha teşkilâtlı ve daha ahenkli yürüyüşler sergilemişlerdir.

Arapların doğu bölgelerinde hâkimiyet kurması ve hüküm sürmesi vali Haccac b. Yusuf’a¹²¹ bağlanmaktadır. Zira Haccac b. Yusuf, Emevîlerin fetih politikalarına yön vermiş, yetiştirdiği isimlerle ve uyguladığı faaliyetlerle Emevîlerin doğunun verimli topraklarına egemen olmalarını sağlamıştır.¹²² Ayrıca icraatlarında acımasız davranması onun başarısında önemli rol oynamıştır. Çevresi tarafından gaddar olarak anılan Haccac, başarı için her yolun mübah olduğuna inanmıştır. Bunun en güzel örneği Kâbe’ye gerçekleştirdiği saldırıda gözler önüne serilmiştir. Burada Cahen’in Haccac hakkında bahsettiği satırları vermek yerinde olacaktır. “*Haccac Bin Yusuf vali olarak atandığı Irak'ta tam bir diktatör olmuştur; sert ve acımasızdı, hem çevresine korku salan bir hükümdar, hem de çok seçkin bir örgütçüydü.*”¹²³

Muaviye b. Yezid’in ölümünü müteakip saltanat Süfyânîlerin soyundan Mervânîlere geçmiştir. Böylelikle Emevî devletinin yıkılışına kadar taht Mervânîlerin bünyesinde kalmıştır. Zeydân, **a.g.e.**, s.135.

¹²¹ Haccac b. Yusuf Emevîlerin zalimliği ile ünlü valisidir. Sakîf kabilesine mensuptur. İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C.IV, s.526.

¹²² Akyürek, **a.g.m.**, s.92.

¹²³ Cahen, **a.g.e.**, s.64.

Hâkimiyet Dönemi'nde anılması gereken en önemli isim ise kuşkusuz Kuteybe b. Müslim'dir. Emevî devleti Kuteybe b. Müslim ile birlikte doğu bölgelerinde inanılmaz başarılar kazanmıştır. Kuteybe'nin başarısının altında geçmişten gelen tecrübenin yanında onun Araplar arasında sıradan bir kabileden gelmiş olması da yatmaktadır. Bilinen bir gerçektir ki kabilecilik Arapların hayatında vazgeçilemeyen önemli bir unsurdur. Normalde soyut bir kavram olan kabile, Arapların yaşamında somut hâle bürünmektedir. Halifelik seçimlerinde dahi bu durum kendisini göstermiştir. Emevî valilerinin bağlı bulunduğu kabile başka kesimler tarafından kabul görmediği takdirde topluluk arası ittifak kurmak zorlaşmıştır. Sonuç olarak bölgeye atanan valilelerin bağlı bulunduğu kabileler de muhakkak onların başarısızlığında önemli bir yer işgal etmiştir.

Kuteybe'nin ilerlemesinin altında daha başka sebepler de yatmaktadır. Örneğin VIII. yüzyıla girerken Mâverâünnehir'de siyasî birlik bulunmamaktaydı.¹²⁴ Bu dönem içerisinde II.Köktürk Kağanlığı daha yeni yeni birlik kurma içerisinde idi. Soğd¹²⁵ halkları ise birlik kavramından yoksundu. Bu gelişmeler yine Emevîler önderliğindeki Arapların işine yaramıştır. Bunun yanında Merv havalisine yerleşen Soğdlu tüccarların da hakkını vermek lazımdır. Kendi ticarî çıkarlarına uygun olarak Soğdlu tüccarlar Arapların gerçekleştirmekte oldukları harekâtları maddî açıdan desteklemişlerdir.¹²⁶ Sonuç olarak Kuteybe de bu durumlardan kendisine bir hayli pay çıkaracak ve muzaffer bir komutan olarak Arap tarihinde yerini alacaktır.

Kuteybe b. Müslim, Araplar arasında pek de itibar edilmeyen bir kabilenin üyesi olarak hicretin 49. yılında (669) dünyaya gelmiştir. Kuteybe'nin, Kays kabilesinin Bâhile şubesine bağlı bir soydan yetiştiği bilinmektedir.¹²⁷ Her ne kadar muteber olmayan bir soydan gelse de genç yaşta fark edilmesi ve Haccac tarafından komuta altına alınması onun hayatında dönüm noktası olacaktır. Zira kademe kademe yükselmesi, Horasan valiliğine terfî etmesi hep Haccac'ın referansı ve desteği ile gerçekleşecektir. Esasen Haccac'ın ölümü bir anlamda Kuteybe'nin görevinin sona ermesi demektir ki öyle de olacaktır. Haccac'ın ölümü ile birlikte önemli bir desteğini kaybeden Kuteybe'nin görevi ile birlikte ömrü de son bulacaktır.

¹²⁴ Cemal Kutay, **Tarihte Türkler Araplar: Hilâfet Meselesi**, 2.baskı, Show Kitap Yayınları, İstanbul 1998, s.14.

¹²⁵ Zerefşan Vadisi'nde (Buhara ve Semerkand) yaşayan Doğu-Batı arasındaki ticarete yön veren halktır. Peter B. Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, çev. Osman Karatay, 2.baskı, Karam Yayınları, Çorum 2006, s.170; Dönem kaynaklarına bakıldığında Soğd halkının yaşadığı muhitin, Aşağı Zerefşan olduğu, bahsi geçen bölgenin de bilhassa Semerkand ve Buhara'yı ihtiva ettiği bilinmektedir. Frye, Aydın Sayılı, "Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler", **Belleten**, C.X, S.37, 1946, s.115.

¹²⁶ Peter B. Golden, **Dünya Tarihinde Orta Asya**, çev. Yahya Kemal Taştan, 3.baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s.99.

¹²⁷ İsmail Yiğit, "Kuteybe b. Müslim", **DİA**, C.XXVI, 2002, s.490.

Kuteybe, hicretin 86. senesinde Horasan valiliğine atanmıştır.¹²⁸ Ataması yapıldıktan sonra hiç vakit kaybetmeden hedeflerini gerçekleştirmek için harekete geçmiştir. Bu manada işe ilk olarak doğu bölgelerinde bulunan kabilelerin itaati ile başlamıştır. Ancak yaptığı ikinci harekâta Kuteybe, bir hayli zorluk çekmiş ve Emevî ordusu Mâverâünnehir bölgesinde sıkışıp kalmıştır.¹²⁹ Bahsi geçen sefer, Beykend¹³⁰ seferidir. Beykend halkı, Araplarla yaptıkları anlaşmayı bozduklarından dolayı Emevîlerle karşı karşıya gelmiştir. Kuteybe hem gövde gösterisi yapmak hem de siyasî otoriteyi kurmak amacıyla Beykend seferine yönelmiştir. Beykend halkı ise Araplara karşı ilk önce coğrafi konumundan, daha sonra da bölgesel ittifaklardan yararlanarak karşı koymaya çalışmıştır. Sonuç olarak Kuteybe ve askerleri, bu seferde hayli zorluk çekmiş, Arap kuvvetleri bölgede elli gün mahsur kalmıştır.¹³¹ Kuteybe'nin zorlanmasında asıl etken yine coğrafi nedendir zira daha yeni atandığı bölgenin konumuna dair bilgileri bakımından zayıftır. İlk seferlerinde güçlük çekmesi belki de ilerleyen zaman içerisinde meyvesini veren en önemli faktör olacaktır.

Her ne kadar zorlansa da Kuteybe sonunda galip gelmeyi başarmıştır. Savaşın sona ermesinden hemen sonra Beykendlilerle anlaşılan Kuteybe, bölgeye oğullarından birini vali olarak atamıştır. Ancak barış yapılmasına rağmen Beykend halkı, şehre bırakılan valiyi öldürmüştür. Kuteybe, bunu haber alır almaz geri dönmüş ve şehirdeki bütün askerleri kılıçtan geçirmiştir.¹³² Bu konuda *Tarih-i Buhara* adlı eserinde Narşahî, bir katliamın yaşandığını belirtmesine rağmen diğer kaynaklar bu konuda sessiz kalmıştır. E.J. Gibb de herhalde Narşahî'den alıntılacağı bu bilgiyi doğrulamaktadır.¹³³

Kuteybe bir katliam yapmış ya da yapmamış olsa da Arap kuvvetlerini kurtarması ve galibiyet kazanması kısa zamanda etkisini göstermiştir. Mâverâünnehir civarında bulunan şehirlerin çoğu Kuteybe'nin harekâtından haberdâr olmuşlardır. Buna binâen Kuteybe'nin adı ve sanı çevre bölgelere de yayılmaya başlamıştır.

Kuteybe bu zaferden sonra tüm mesaisini Buhara üzerine yoğunlaştırmıştır. Buhara'nın alınması Arap ordularının Mâverâünnehir'de tutunması için şarttı çünkü Buhara,

¹²⁸ Haccac'ın atama faaliyetindeki asıl amaç, doğu bölgelerinde yer alan ve söz geçirmesi zor olan Yemen ve Mudar boylarının etkisini kırmaktır. Bunda başarılı olduğu da görülmektedir. Akyürek, **a.g.m.**, s.92.

¹²⁹ İsmail Hami Danişmend, **Türkler ve Müslümanlık**, yay. Haz. Mehmet Çalışkan, 6.baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019, s.49.

¹³⁰ Beykend, bir dağ yamacının üzerine kurulmuş ele geçirilmesi zor bir şehirdir. İlâveten buraya Tunç Şehir denildiği de bilinmektedir. Narşahî, **a.g.e.**, s.32.

¹³¹ Narşahî, **a.g.e.**, s.69-71.

¹³² Narşahî, **a.g.e.**, s.69-71.

¹³³ Yunus Akyürek, "Horasân Valisi Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî ile İlişkilendirilen Katliam ve Zulüm İddiaları", **Cumhuriyet İlahiyat Dergisi**, C.XXII, S.1, 2018, s.526.

Mâverâünnehir'in kalbiydi. Eğer Araplar Doğu fetihlerinde ilerlemek ve Doğu'da tutunmak istiyorlarsa Buhara'yı ele geçirmek zorundaydılar. Sonuçta Kuteybe ile birlikte Müslümanlar Buhara'yı ele geçirecekti. Yine Buhara şehrine karşı imzalamış olduğu antlaşma gereği Buhara'ya Arap âileleri yerleştirilmeye başlanmıştır.¹³⁴ Bundan dolayı Kuteybe dönemi, Fetih ve Hâkimiyet Dönemi olarak adlandırılmakta, İslâmın insanlar arasında yayılmaya başlaması ve Müslüman anlayışı ile gelişimi Kuteybe ile gerçekleşen bir olgu olarak değerlendirilmektedir.

Arapların siyasî hâkimiyetinin Mâverâünnehir bölgesinde tam anlamıyla gerçekleşmesi Semerkand'ın fethiyle olmuştur.¹³⁵ Semerkand¹³⁶ eski zamanlardan beri yerleşmeye açık verimli toprakları olan bir alandır. Kuteybe, Semerkand şehrini de ele geçirip seferlerine hareketlilik katmayı hesap etmiştir. Semerkand'ın fethi ve ele geçirilen ganimetler orduya resmen canlılık katmıştır.¹³⁷ Emevî orduları Kuteybe ile birlikte Arapların ilerleyebilecekleri son nokta olan İsficab'a kadar ulaşmış hatta Çin sınırına gelip Çin hükümdârı ile anlaşma yapmıştır.¹³⁸ Görüldüğü üzere Kuteybe Emevî seferlerini yönetmiş ve başarıya ulaştırmış büyük bir komutan olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu sırada başkentte yaşanan bir gelişme Emevî tarihini değiştirecek bir olayın önünü açmıştır. Başkent Şam'da Emevî hükümdârı Velid b. Abdülmelik yaşamını yitirmiş; yerine geçen Süleyman b. Abdülmelik siyasî ihtirasları dolayısıyla Kuteybe'nin görevini sonlandırmıştır. Böylelikle bir devir sona ermiştir. Kuteybe de emri altında bulunan bir asker tarafından öldürülmüştür.¹³⁹

Kuteybe, yaptıkları ile birçok tarihçinin eserinde kendisine yer bulmuştur. Örneğin V.Barthold Kuteybe için *"Üstadı Haccac gibi Kuteybe de hiç bir şeyden çekinmezdi; cesareten fayda olmadığını anlayınca hile ve desise kullanmak suretiyle Arap hakimiyetini Mâverâünnehir'de sağlam bir şekilde ilk kuran odur."* demiştir.¹⁴⁰ Benzer şekilde Jean P. Roux,

¹³⁴ Narşahî, **a.g.e.**, s.80-81.

¹³⁵ Gibb, **a.g.e.**, s. 64.

¹³⁶ Ya'kubî Semerkand hakkında, *"Semerkand, bu ülkeler (Mâverâünnehir) içerisinde en görkemlisi, alan olarak en büyüğü, dayanıklılık olarak en kuvvetlisi, insan yönüyle en kalabalığı ve cesaret yönüyle en cesur olanı, savaşta en sabırlı olanıdır."* sözlerine yer vermiştir. *Hudûdü'l- Âlem*'de ise *"Semerkand, büyük, mâmur ve nimeti bol bir şehirdir. Dünyanın her yerinden tüccarların uğrak yeridir."* demektedir. Ya'kubî, **a.g.e.**, s.97; **Hudûdü'l-Âlem**, s.69.

¹³⁷ Merv şehri Arap ordularının harekât merkezi olarak kullandığı bir yer olarak önem kazanmıştır. Lâkin sınırların genişlemesine müteakip yeni bir üs oluşturmak gerekiyordu. İşte Semerkand'ın fethi Türkistan sahasına yapılacak seferler için odak noktası olmuştur. Frye, **a.g.e.**, s.228.

¹³⁸ Akyürek, **a.g.m.**, s.99.

¹³⁹ Kuteybe ve Haccac, Halife Velid b. Abdülmelik'in vefat etmeden evvel tayin ettiği kişiye biat etmişlerdir. Ancak yeni halifenin Süleyman b. Abdülmelik olması olayları değiştirmiştir. Haccac'ın da ölmesiyle desteğini kaybeden Kuteybe, yeni halifenin kendisini barındırmayacağını bildiğinden isyana kalkışmışsa da kısa bir süre sonra Said b. Bahr ve Cehm b. Zecr tarafından öldürülmüştür. Taberî, **a.g.e.**, C.IV, s.281-295.

¹⁴⁰ Barthold, **a.g.e.**, s.200.

“Kuteybe, kuruntulara kendini kaptırmayan ve İslam İmparatorluğu'nu yaymak söz konusu olduğunda her yolu mubah sayan ve başarıyı arayan bir generaldir.” satırlarına yer vermiştir.¹⁴¹ Kısacası Kuteybe, Arapların tarihinde önemli bir yer edinmiş, fetihler gerçekleştirmiş ve Mâverâünnehir bölgesine İslâmı taşımış bir şahsiyettir. Kuteybe'nin vefatına müteakip Emevî orduları da Mâverâünnehir bölgesinde barınamamışlardır.¹⁴²

Kuteybe'nin, gerçekleştirdiği seferlerde ve harekâtlarda Türklerle sıkça karşılaştığından dolayı Türkler hakkında yorumlarda bulunduğu da görülmektedir. Nitekim El-Cahiz'in eserinde geçen “*Vallahi, onlar vatanlarına yabanda bağlı develerden daha fazla iştihak duyarlar.*” sözü ona aittir.¹⁴³

1.4.4. Duraklama ve İç Karışıklıklar Dönemi

Kuteybe'nin katledilmesiyle ortaya çıkan boşluk, fetih hareketlerine zarar vermiştir. Kuteybe'ye halef olan valiler, onun gölgesinde kalmışlardır. Bu dönem dahilinde göreve başlayan valiler ne tam bir birlik ne de bir güç oluşturabilmişlerdir. Bu durumun sebeplerini kısaca şu şekilde açıklayabiliriz. Süleyman b. Abdülmelik, yeni çıktığı tahtında itibâr sağlamak, Hz. Muhammed'in hadisini yerine getirmek ve Emevî sınırlarını genişletmek amacı ile İstanbul'a asker göndermiştir. Sefere yoğun ilgi gösteren Süleyman b. Abdülmelik, kardeşi komutasındaki orduyu İstanbul'a sevk etmiştir. Ancak Emevîlerin tarihlerinde gerçekleştirmiş oldukları bu ikinci İstanbul seferi de başarısızlıkla sonuçlanmıştır.¹⁴⁴ Emevîler sefere yüklü miktarda para harcadıklarından ekonomik olarak bunalıma girmişler ve bu sorunu gidermek için de nüfûzları altındaki bölgelerde iktisadî yeniliklere yönelmek zorunda kalmışlardır. Bu yeniliklerden ilki Emevîlerin idarelerindeki bölgelerde vergi miktarını arttırmaları olmuştur. Bu vergi arttırımı, Emevîlerin hayatında bir dönüm noktası olmuş, Soğd halkı bu durumdan memnun kalmayarak Arap hâkimiyetine karşı bir isyan harekâtına girişmiştir.¹⁴⁵

Soğd boyları vergi yüzünden Emevîleri düşman olarak bellemişler ve onlara karşı komşularına yardım çağrısında bulunmuşlardır. Soğdlar Emevîlere yönelik askerî destek sağlamak amacı ile Su-lu Kağan önderliğinde en parlak günlerini sürdüren Türgişleri de

¹⁴¹ Jean Paul Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s.182.

¹⁴² Barthold, **a.g.e.**, s.201.

¹⁴³ El-Cahiz, **Hilafet Ordusunun Menkubeleri ve Türklerin Faziletleri**, s.78.

¹⁴⁴ Arap ordularının yenilgisinde birçok sebep yatmaktadır. Bunun başında ordu içerisinde başlayan kıtlık vakası gelmektedir. Kıtlık demek bir ordunun halsiz kalması demektir. İkinci olarak Bulgar ordusunun beklenmedik taarruzu da Arap ordularının dirençlerini yıkan unsur olmuştur. Neticede Arap orduları geri çekilmeye mecbur kalmıştır. Ostrogorsky, **a.g.e.**, s.146.

¹⁴⁵ Sarıçam, **a.g.e.**, s.81-82.

yardıma çağırılmışlardır. Türgişler¹⁴⁶ de Mâverâünnehir bölgesinde siyasî bakımdan güçlü bir devletin varlığını kendisine yönelik bir tehdit olarak gördüğünden Soğd halkının yardımına gelmiştir. Neticede Türgişler ile birleşen Soğd halkı, Arapların egemenliğine büyük darbe vurmuştur. Arapların aleyhine oluşan ittifak, Emevîleri Mâverâünnehir sahasından çekilmek zorunda bırakmıştır. Hatta kaynaklardan anlaşıldığı üzere bu mücadelenin sonunda Araplar, Semerkand dışındaki bütün yerlerini terk etmek zorunda kalmıştır.¹⁴⁷

Duraklama ile ilgili zikredilmesi gereken bir husus da Emevî ailesi arasındaki rekabet ortamıdır. Aile içi kargaşa elbette devletin kudretini etkilemiştir. Devletin başkentinde gerçekleşen olaylar, Mâverâünnehir'e sıçramış ve vahdaniyet kavramının zarar görmesine neden olmuştur.¹⁴⁸ Dolayısıyla merkezde ortaya çıkan bu durum hâkimiyet ülküsüne zarar vermiş, bu şekilde Emevîler sahip oldukları bölgelerden çekilmiştir.

Bahsedilmesi gereken başka bir durum da Arap valilerdir. Bilindiği üzere Kuteybe, Muaviye ile beraber ortaya çıkan devleti imparatorluk düzeyine çıkarmayı başarmış ve Arap ordularının doğuda ulaşabildiği son noktaya gelmesini sağlamıştır. Ancak Kuteybe'den sonra göreve getirilen valiler yalnızca soy olarak Kuteybe'yi gölgede bırakmışlardır. İcraatleri hususunda ise aynı görüşü söylemek imkânsızdır. İcraatleri, gölgede bırakmaktan ziyade basit bir fidan hâlini almıştır. Valilerin çıktıkları seferlerde, getirdikleri yeniliklerde, sergiledikleri tutumlarda başarıyı yakalayamadıkları görülmektedir. Başarıları ise ancak görevde kaldıkları süre ile benzerlik göstermiştir.¹⁴⁹ Sonuç olarak valilerin iktidarsızlığı Emevî sultasına da tesir etmiş, Arap orduları peyderpey geri çekilmiştir.

Duraklama döneminde anılması gereken bir diğer konu ise mevali siyasetidir. Mevali politikası Emevîlerin yaşantısını belirleyen bir araçtır. Mevali, özetle Arap milliyetçiliği olarak isimlendirilebilir. Arapları diğer ırklardan üstün kabul eden bu anlayış elbette ki Emevî saltanatına da yansımıştır.¹⁵⁰ Hatta Emevîlerin yıkılmasındaki etkenlerden biri olarak yerini almıştır, çünkü mevali siyaseti, ülke içinde ve dışında Emevî düşmanlığı sergileyen, Emevîlere karşı güç oluşturmaya gayret gösteren Abbasoğullarının istifade ettiği faktörlerin başında

¹⁴⁶ VIII. yüzyılın yarısına kadar varlığını sürdürmüş, Türk boy birlikteliğini vücuda getirmiş, Arapların Türkistan sahasına hâkim olmalarını engellemiş Türk kağanlığıdır.

¹⁴⁷ Hüseyin Salman, **Türgişler**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s.53; Ayrıca bkz. Karatay, **a.g.e.**, s.79.

¹⁴⁸ Yıldız, **a.g.e.**, s.562.

¹⁴⁹ Zekeriya Kitapçı, **Orta Asya'da İslamiyet ve Türkler**, Yedikubbe Yayınları, Konya 2004, s.15.

¹⁵⁰ Wellhausen, **a.g.e.**, s.33; Türkler, karşılarına bahsi geçen anlayışla gelen Emevîlere ve Emevîlerin zahiri olarak da olsa yaymaya çalıştığı İslâma karşı uzunca mücadele etmişlerdir. Üçok, **a.g.e.**, s.57; Hatta Araplar arasında mevali olan kimselere "Alüc" yani Arap olmayan kafirler denildiği de bilinmektedir. Zeydân, **a.g.e.**, s.353.

gelmiştir.¹⁵¹ Emevîlerin mevali olarak andığı gruplarla ittifak kuran Abbasoğulları gitgide saygınlık kazanmış, sonuç olarak da Emevî otoritesi gün geçtikçe sarsılmaya başlamıştır.

1.4.5. Huzur ve İstikrar Dönemi

Huzur ve İstikrar Dönemi, Türgiş Kağanı Su-lu'nun vefatını müteakip Soğd boylarının Emevî hâkimiyetine boyun eğdiği dönemi kapsamaktadır. Su-lu ile birlikte güçlü bir ittifak kurmayı başaran Soğdlar, Arapların geri çekilmesinde önemli rol oynamıştır. Ancak Türk siyasi birliğinin dağılmasının ardından Soğd birliği de inkıza uğramıştır. Fırsattan istifade eden Arap Vali Nasr b. Seyyar, Emevîlerin otoritesini yeniden sağlamayı başarmıştır.¹⁵² Hatta Kuteybe'nin valiliği döneminde ele geçirilen yerleri tekrar Emevîlere kazandırmıştır.¹⁵³ Nasır'ın bu başarısının altında öncelikle aldığı ekonomik tedbirler gelmektedir. Kendisinden önce düzensiz işleyen vergi sistemi onunla birlikte bir düzene kavuşmuş, din ayrımı yapılmadan herkes sahip olduğu mülkler doğrultusunda vergisini vermeye başlamıştır.¹⁵⁴ Bunun yanında Nasır, Mâverâünnehir bölgesinde hâkimiyet kurmak için yerli halkla iyi ilişkiler kurulması gerektiğini düşünerek Fergana'ya kaçan Soğd halkının eski yurtlarına yerleşmelerine izin vermiştir.¹⁵⁵ Ayrıca Nasır, kızını Buhara hâkimi Tuğşâde ile nişanlamıştır.¹⁵⁶ Sonuçta alınan ekonomik tedbirler ile Mâverâünnehir halkı ile kurulan yakın ilişkiler başarıyı getirmiştir. Bu konuya değinen V.Barthold da Nasır b. Seyyar'ın valiliğini Kuteybe'nin parlak günlerine benzetmiştir.¹⁵⁷

Bu dönemi fırtına öncesi sessizlik olarak adlandırabiliriz zira Nasr b. Seyyar, valiliği boyunca, merkeze gönderdiği mektuplarda Mâverâünnehir'deki Emevî varlığının bâki kalmayacağını, Emevî hanedanına karşı birlik oluşturulmaya başlandığını sık sık dile getirmiştir. Lâkin başkentin duruma müdahale etmemesi ilerleyen zaman içerisinde Emevî hâkimiyetini sarsmıştır. Emevîler bu dönem içerisinde boylar arasındaki anlaşmazlıklar, Harici isyanları, Hz. Ali taraftarlarının faaliyetleri ile uğraşmıştır. Bunun sonucunda Emevîlerin son hükümdârı Mervan b. Muhammed, her ne kadar güçlü ve yetenekli olsa da çöküşe engel

¹⁵¹ Abbasîler, Emevîlerin sergilemiş olduğu katı kuralların aksine eşitliğe dayanan bir yaklaşım göstermişlerdir. Üçok, **a.g.e.**, s.59.

¹⁵² Kitapçı, **Arapların Türkistan'a Girişi**, s.150.

¹⁵³ Hitti, **Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi**, C.II, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989, s.333.

¹⁵⁴ Wellhausen, **a.g.e.**, s.133; Sinan Şahin, **Mâverâünnehir'in Sosyal ve İdarî yapısı (VIII.-XII. Yüzyıllar)**, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s.178.

¹⁵⁵ Frye, **a.g.e.**, s.231.

¹⁵⁶ Narşahi, **a.g.e.**, s.91; Kurt, **a.g.e.**, s.194.

¹⁵⁷ Barthold, **a.g.e.**, s.208.

olamamıştır. Merkezî otoritenin bozulması ve başlayan iç karışıklıkların ardından da Emevîler çöküşe geçmiştir.¹⁵⁸

Emevîlerin yıkılışında Abbasîler önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Emevîlere karşı ortaya çıkan muhalefeti ve kargaşayı iyi değerlendiren Abbasîler, özellikle Horasan ve Irak'ta (Kûfe) Emevî hanedanı karşıtı grupları etrafında birleştirmeyi başarmışlardır.¹⁵⁹ Bu başarıda Ebu Müslim'in katkısı oldukça fazladır.¹⁶⁰ Sonuçta Kûfe'de 749 yılında Ebü'l-Abbas es-Seffah'a biat edilmiştir.¹⁶¹ Abbasîlerin güçlenmesiyle birlikte Emevîlere karşı mücadeleye girişilmiştir. 750 yılında Zap suyu kenarında yapılan savaşı Emevîler kaybetmiş ve yıkılmıştır. Emevîlerin yıkılması ile yönetim Abbasîlere geçmiştir.¹⁶² Abbasîler, içteki birliği sağladıktan sonra hâkimiyetlerini sağlamlaştırmak, gelir elde etmek ve Türkistan'a hâkim olmak amacıyla harekâta geçmişlerdir. Bu harekât Talas savaşının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Emevîlerin yıkılmasında önemli bir rol oynayan ve Emevîlerin yıkılmasının ardından dizginleri eline alan Abbasoğulları ya da Abbasîler, Mâverâünnehir yönündeki hâkimiyeti tam anlamıyla sağlamışlardır. Abbasîlerin hâkimiyeti ile hem Arap kültürü hem de İslâm dini eş zamanlı olarak yayılmaya başlamıştır zira Abbasîlerin medeniyet algısı Emevîlerden farklı olmuştur.¹⁶³ Emevîlerde önem verilmeyen, üstünde durulmayan her konu Abbasîlerin başvurduğu ilk iş olmuştur. Hatta daha da ileri gidilerek yabancı uyruklu kişiler (mevali) dahi devlet kademelerine yerleştirilmiştir. Neticede ortaya çıkan bu farklılıklar Abbasîlerin uzun

¹⁵⁸ Apak, **Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi**, s.247.

¹⁵⁹ Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, s.88; Wellhausen, **a.g.e.**, s.244.

¹⁶⁰ Ebu Müslim, Abbasî devletin kuruluşunda önemli rol oynayan Abbasîlerin Horasan valisidir. Özellikle Emevîlerin yıkılışında ve Talas savaşındaki faaliyetleriyle bilinmektedir. Dineverî, Ebu Müslim için "*Taraftarları arasında merteye itibariyle insanların en önde geleni oldu.*" demektedir. Ebû Hanife Dineverî, **İslâm Tarihi**, çev. Nusrettin Bolleli, İbrahim Tüfekçi, Hivda İleştirim, İstanbul 2007, s.381; Ebu Müslim için başka bir kaynakta şu bilgiler yer alır: "*Abbasî devletin kurulmasında Ebu Müslim'in hizmeti Muaviye'nin hilafeti için Amr b.el-As'ın hizmetinden daha büyüktü. Çünkü Amr b.el-As, Muaviye'ye yalnız doğru ve yerinde görüşleriyle bir çeşit danışman olarak hizmet etmişti. Ebu Müslim ise, Abbasîlere kılıcı ve halkın gücüyle destek ve hizmette bulunmuştur.*" Zeydan, **a.g.e.**, s.140

¹⁶¹ Mesûdî, **a.g.e.**, s.239.

¹⁶² Hayyat, **a.g.e.**, s.344-345; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C.V, s.345-348; Âdem Apak, **Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi**, C.IV, 8.baskı, İstanbul 2015, s.17-21; Adnan Demircan, **a.g.e.**, s.101; Abbasîlerin başarıya ulaşması hakkında Fransız yazar J.P.Roux şu satırlara yer vermiştir: "*Her bölgeye uygun söylevler hazırlayıp buralar çalışkan ve yetenekli ajanlar gönderiyorlardı; Şiilere Hüseyin'in intikâmının alınması gerektiğini söylerken İslâmiyeti yeni seçmiş İranlılara İslâmın müminler arasında tam bir eşitlik öngördüğünü ve buna uyulmasını sağlayacaklarını söylüyorlardı; Müslüman olmayanlara da hoşgörüden, toplumsal adaletten, özgürlükten söz ediyorlardı.*" Roux, **a.g.e.**, s.186.

¹⁶³ "Abbasîler, Emevîlerin imtiyazlı "Arap milleti adına fetih" düsturu yerine, bütün Müslümanlar arasında farklılığın kaldırılması ve eşitlik düşüncesinin yayılmasını kendilerine ilke olarak kabul ettiler." Bahattin Keleş, "Talas Savaşı'nın Türklerin İslamiyeti Kabul Etmelerindeki Yeri ve Önemi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 225, 2016, s.87.

yıllar hüküm sürmesine olanak sağlamış ve İslâm dünyasının dinî lideri olmasına yardımcı olmuştur.

II. BÖLÜM

TÜRGİŞLERİN ORTAYA ÇIKIŞI VE SİYASÎ HÂKİMİYETLERİ

2.1. Türgişler

Türgişler; VII. yüzyıldan başlayıp VIII. yüzyılın ilk yarısına kadar varlığını sürdürmüş, Türk boylarını hâkimiyeti altına almış, en kritik dönemde Türkistan'ı muhafaza etmiş, bilinenin aksine Türk kağanlıkları arasında ülkelerini ilk kez şehirden yönetmeye başlamış, Türk tarihinde ilk defa Aşina ailesi dışında diğer boylar üzerinde hâkimiyet kurmuş bir Türk kağanlığıdır.¹⁶⁴ Türgişlere başlamadan önce Türgişlerin etnik aidiyetlerinde önemli bir rol üstlenen On Oklar hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz.

“Ok” kelimesi, bilim dünyasında bugüne kadar tartışma konusu olmuştur.¹⁶⁵ Günümüze kadar tarihçiler, ok kelimesinin yalnızca bir Türk boyunu mu temsil ettiği (Oğuz), bir cins isim mi olduğu, yoksa sadece savaşta kullanılan oku mu karşıladığı ya da bir kişiyi mi (Oğuz Kağan) işaret ettiği hakkında görüşler belirtmişlerdir. En kabul gören görüş Gy. Nemeth'in olmuştur. Nemeth'e göre “ok” kelimesi <boy> anlamına gelmektedir.¹⁶⁶ Bu bağlamda ele alacak olursak On Ok terimi, on boyu temsil etmektedir ki bu boylar birlikteliği Batı Köktürkleriyle¹⁶⁷ ilgilidir.

¹⁶⁴ Bahaeddin Ögel, **Türgeşler**, s.121; Faruk Sümer, **Eski Türklerde Şehircilik**, 4.baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s.21; Eyüp Sarıtaş, **Çin Kaynaklarına Göre Türgişler Boyu ve Hakimiyeti**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1996, s.17. Türk tarihi araştırmalarında odak noktası çoğunlukla Hun, Köktürk ve Uygur kağanlıkları olmuştur. Ele aldığımız Türgişler ise tarih sayfalarında bir ya da en fazla iki sayfa yer almıştır. Türgişler hakkında bugüne kadar yazılmış en kapsamlı eser ise Hüseyin Salman'ın Türgişler eseri olmuştur.

¹⁶⁵ Ok kelimesi Türk dilinde çeşitli manalara gelmektedir. Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdülkadir Donuk, **Eski Türk Devletlerinde İdâri-Askerî Unvan ve Terimler**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s.81-83; Ayrıca Osman Turan, “Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması”, **Belleten**, C.IX, s.35, 1945.

¹⁶⁶ Ahmet Bican Ercilasun, “Oğuz Adının Etimolojisi”, **Oğuzlar Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri**, Ankara 2015, s. 16.

¹⁶⁷ Batı Köktürkleri tabiri tartışmaya açık olan bir konudur. Zira Batı Köktürklerin tam olarak siyasî bağımsızlığını ne zaman kazandığı bilim dünyasında tartışılan bir başlıktır. Öncelikle Batı Köktürk tabiri Köktürk Kağanlığı'nın kurulmasının ardından ortaya çıkmıştır. Köktürklerin kurucusu Bumin Kağan, Türk kağanlık geleneği çerçevesinde kağanlığın batı kısımlarını kardeşi İstemi'ye bırakmıştır. İstemi her ne kadar “yabgu” unvanı ile doğudaki kağanlığa bağlı kalsa da İstemi'nin ölümünden sonra birlik çatırdamaya başlamış ve Tardu zamanında Batı Köktürk adı verilen yeni bir oluşum meydana gelmiştir. Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.99-105; Bu noktada Çin (Sui Hanedanlığı) faktörü önemli rol oynamaktadır. Sui Hanedanlığı, Türklerin içindeki vaziyetten de faydalanarak Türkler arasındaki birlikteliği bozmak amacıyla Tardu'ya kurt başlı sancak göndermiş, Tardu da kendisini tanıyan bir devlet olmasından dolayı bağımsızlığını ilan etmiştir. Ahmet Taşağıl, **Bozkırın Kağanlıkları**, 2.baskı, Kronik Yayınları, İstanbul 2019, s.125; Ancak bazı kaynaklarda Batı Köktürk adıyla bilinen bir bağımsız teşekkülün oluşması Apa Kağan dönemine dayandırılmaktadır. Özellikle yapılan son araştırmalarda Batı Köktürklerin kurulmasını ve burada hüküm süren kişinin Doğu Köktürklerin hâkimi olan İşbara Kağan tarafından resmen tanınmasını Apa Kağan'a bağlamaktadırlar. Hayrettin İhsan Erkoç, “Batı Gök Türk Kağanlığı'nın Kuruluşu”, **Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C.XXXIII, S.1, 2016, s.48-52; Batı Köktürklerin merkezi ise Yedisu'dur. V.Barthold, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, çev. Ahsen Batur, 2.baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s.99.

Genel kabul gören görüşün yanı sıra “ok”un, boydan ziyade bir askerî yönetim şekli olduğunu ileri sürenler de vardır. Buna göre “ok”lar, şadların emri altında bulunan on bin kişiyi temsil etmektedir.¹⁶⁸ Çin kaynaklarını detaylı bir şekilde inceleyen ve bizlere aktaran E.Chavannes’in eserinde de bahsedilen konu hakkında bilgiler bulmak mümkündür. Buna göre On Ok terimi hükûmet tarafından görevlendirilen şadlara¹⁶⁹ verilen on oktan gelmektedir.¹⁷⁰

On Ok kavramı 635 senesinde Köktürkleri idârî bakımdan teşkilâtlandırmak isteyen İşbara Kağan döneminde ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda merkez Tokmak olmak üzere Batı Köktürklerin esasını teşkil eden Nu-şi-pi (Nuşibi) ve Tu-lu (Dulu) birlikteliği meydana getirilmiştir.¹⁷¹ Boylardan beş Nu-şi-pi boyları Issık Göl’ün batısında, beş Tu-lu boyları ise Issık Göl’ün doğusunda oturmuşlardır.¹⁷²

İşte Türgişler (Türgeşler) Batı Köktürklerini meydana getiren On Boy’dan Tu-lulara (Dulu) mensûptur.¹⁷³ I. Köktürk Kağanlığı’nın dağılmasının ardından Türgişler, diğer dokuz Köktürk bakiyesinin dağılmasını önleyip, etraflarında toplayarak yeni bir siyasî güç haline gelmiştir.¹⁷⁴

Tarihi kayıtlarda Türgişler ilk olarak 651 yılında Altay dağlarının güneybatısında ikâmet ettikleri sırada yerini almıştır.¹⁷⁵ Ancak Türgişlerin siyasî sahada bir güç olarak ortaya çıkması 659 yılını bulmuştur. Zira Batı Köktürk hâkimiyetinin tam anlamıyla sonlanması bu tarihe denk gelmektedir.¹⁷⁶

¹⁶⁸ S.G. Klyashtorny-T.İ. Sultanov, **Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı**, çev. Ahsen Batur, 3.baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s.97.

¹⁶⁹ Kağanın oğlu yani tigin herhangi bir bölgeye ordu başında görevlendirilse “şad” unvanını alır. Donuk, **a.g.e.**, s.48.

¹⁷⁰ Edouard Chavannes, **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, çev. Mustafa Koç, 2.baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s.56.

¹⁷¹ Ahmet Taşağıl, **Göktürkler II**, 2.baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s.223; Edouard Chavannes, **a.g.e.**, s.89.

¹⁷² Chavannes, **a.g.e.**, s.331;

¹⁷³ Kaynaklarda Tou-lu, Tu-lu ya da Dulu olarak geçmektedir. Türgişler de bahsedilen birlikteliğin içinde yer almaktadır. İlerleyen tarihlerde Sarı Türgişlerin Tu-lular, Kara Türgişlerin ise Nu-şi-pi olarak anıldığı söylenmektedir. Ahmet Bican Ercilasun, **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s.92.

¹⁷⁴ Ögel, **Türgeşler**, s.121; Hatta Ahmet Taşağıl, On okların ilerleyen zamanlarda Türgiş olarak isimlendirildiklerini söylemektedir. Ahmet Taşağıl, “Oğuzların Tarih Sahnesine Çıkışı Hakkında”, **Oğuzlar Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri**, Ankara 2015, s.24.

¹⁷⁵ Salman, **a.g.e.**, s.9.

¹⁷⁶ Ahmet Taşağıl, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, 2.baskı, Türk Tarih KurumYayınları, Ankara 2013, s.119.

Türgişler, Köktürklerin yıkılması, boylar birlikteliğinin dağılmasıyla beraber Çin'e bağlanmıştır.¹⁷⁷ On Oklardan bazılarının Çin'den ziyade Tibetlilerin hâkimiyetine girdiği de bilinmektedir.¹⁷⁸ Bu tarihten itibaren Türgişler iki kısma ayrılmış; So-ko'ya bağlı birlikler Issık Göl'ün doğusuna, A-li-shih'ye bağlı birlikler İli nehrinin batısına yerleşmiştir.¹⁷⁹ Ancak Türgişlerin tam teşekküllü bir kağanlık olarak ortaya çıkması Wu-çi-le¹⁸⁰ (U-çe-le, Üç Elig) zamanında olmuştur.¹⁸¹ Bu yüzden 690 yılı hem Türgişler bakımından hem de Türkistan siyaseti açısından oldukça önemlidir. Bu tarihten itibaren Türgişlerle birlikte Köktürk bakiyesi canlanmıştır.¹⁸²

Türgişlerin tarihine başlarken ele alacağımız ilk başlık Türgiş adı olacaktır. Türgiş kelimesi Türk+ş harflerinden meydana gelmektedir.¹⁸³ Türgiş tabiri, Çin kaynaklarında T'u-ch'i-shih¹⁸⁴ ya da T'u-k'i-shi¹⁸⁵, Soğd belgelerinde Twrkys¹⁸⁶, Arap kaynaklarında Türkeş ve Türkiş (ترکش), Hint yazılarında Durgyas¹⁸⁷, Uygur belgelerinde¹⁸⁸ ve Orhun Yazıtlarında Türgiş¹⁸⁹ olarak yazılmış ve dil bilimciler tarafından Türgeş ve Türgiş olarak çevrilerek günümüze kadar gelmiştir.¹⁹⁰

Türgiş kelimesinin ne anlama geldiği, neyi karşıladığı, küçük bir boyu mu yoksa boylar birlikteliğini mi ifade ettiği konusu üzerinde ise ne yazık ki bugüne kadar fazla durulmamıştır.

¹⁷⁷ Batı Köktürk hâkimiyetinin son bulmasının ardından Çin kendisine uzak sahaları kontrol altında tutmak maksadıyla Dört Garnizon'u kurmuştur. Hüseyin Salman, "Çin İmparatorluğu'nun Batı Ülkelerine Karşı Tesis Ettiği Askerî Hat (Dört Garnizon)" **Belleten**, C.LIV, s.211, 1990, s.921.

¹⁷⁸ Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, s.160.

¹⁷⁹ Sarıtaş, **a.g.t.**, s.19-20.

¹⁸⁰ Türgiş siyasî hayatında önemli rol oynayan ilk isim şüphesiz Baga Tarkan unvanlı Wu-çi-le'dir. Donuk, **a.g.e.**, s.4. Kaynaklarda Wu-çi-le, U-çe-le ya da Üç Elig (690-706) olarak geçen kağan, Köktürklerin zayıflığından faydalanarak Türgişleri bir kağanlık olarak gün yüzüne çıkarmıştır; Wu-çi-le ismine bir başka bakış açısı Skaff tarafından getirilmiştir. Skaff'a göre Wu-çi-le adı eski Hint Wajrapani ismiyle Türkçenin karışması sonucu ortaya çıkmıştır. Jonathan Karam Staff, "VI ve VIII. Asırlarda Türkistan Vahalarında Batı Türk Hakimiyeti", çev. Bülent Keleş, **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, s.103. Çin kaynaklarında Wu-çi-le için Batı Köktürklerinin başka bir soyundan olduğu dile getirilmiştir. Erkin Ekrem, "Gök Türklerden Türklere: Türk Kimliğinin Oluşmasına Tarihsel Bir Bakış", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları**, C.V, s.5, 2006, s.13.

¹⁸¹ Salman, **a.g.e.**, s.16.

¹⁸² Golden, **a.g.e.**, s.99.

¹⁸³ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.14.

¹⁸⁴ Christopher I. Beckwith, **Tibet İmparatorluğu Tarihi**, çev. Ali Fahri Doğan, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s.212.

¹⁸⁵ Chavannes, **a.g.e.**, s.64.

¹⁸⁶ Sören Stark, "Türgesh Khaganate", **The Encyclopedia of Empire**, C.IV, 2016, s.2122.

¹⁸⁷ Federica Venturi, "An Old Tibetan document on the Uighurs: A New Translation and Interpretation", **Journal of Asian History**, 42/1, 2008, s.30; Tuncer Baykara da bu konuya değinmiş ve Tibet kaynaklarında Türgeş adının Dur-gyis biçiminde yazıldığını belirtmiştir. Baykara, **a.g.e.**, s.94.

¹⁸⁸ "Ondan ötürü Türgiş-Karlukların davalarını alup evlerini yağma edip varmış evime düşmüş..." Şine-Usu Yazıtı Güney Yüzü 5, Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, C.I, Devlet Basımevi, İstanbul 1936, s.176 .

¹⁸⁹ *Türgiş Kağanı Türkümüz, milletimiz idi. Bilmediği için, bize karşı yanlış hareket ettiği için kqğanı öldü. Buyruku, beyleri öldü. On Ok kavmi eziyet gördü. Kül Tigin Yazıtı Doğu Yüzü 18, Muharrem Ergin, Orhun Abideleri*, 45. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011, s.15.

¹⁹⁰ Salman, **a.g.e.**, s.10.

Türgiş kelimesi ile ilgili olarak Arap kaynaklarından İdrisî'nin eserinde “Hakiki Türk” ve “mamûr ülke ve köy sahipleri” anlamları kullanılmıştır.¹⁹¹ İdrisî'nin verdiği bilgi doğru olabilir zira Türgişlerin bulunduğu konum itibarıyla Türkler arasında yerleşik düzeni benimseyen bir kağanlık olduğu bilinmektedir.¹⁹²

Ebûlgazi Bahadır Han eseri *Şecere-i Terâkime*'nin dipnotunda şu satırlara yer vermiştir: “*Gündelik hayatta kullanılan ‘Sütüm sümüğüm sana helal olsun.’ deyişindeki sümük ifadesi eski Türkçedeki süngüktür. Kemik manasına gelen bu kelime aynı zamanda âileler birliği anlamına gelen ‘uruğ’ veya uruğlar birliği manasına gelen ‘bod’ kelimesinin yerine kullanılırdı. Aynı zamanda Türk tarihinin önemli safhalarından birisi olan Türgişlerin kelime manası da yine süngük yani kemik demektir.*”¹⁹³ Bu cümleden de anlaşılacağı üzere Türgiş kelimesinin bir anlamı da kemiktir.

Altay bölgesinde ise tırqeş/tergeş olarak adlandırılan Türgiş adının Altay dilinde hazırcevap, zahmetkeş adam manalarına geldiği de bilinmektedir.¹⁹⁴ Yine Uygurlar hakkında önemli çalışmaları bulunan G. Çandarlıoğlu'nun kitabında ise Türgiş adının “Türkçeş”den geldiği bildirilmiştir.¹⁹⁵

Türgişlerin siyasî yapılanmasına baktığımızda tarihî kaynaklardaki bilgilere göre Mukri ve Abarlar adı verilen iki boydan oluştukları görülmektedir. İlk başlarda birliktelik meydana getiren, hatta bu beraberlikten bir “kağanlık” tesis eden bu iki akraba boy zamanla birbirinden ayrılmıştır.¹⁹⁶ Eskiden birlik halinde hareket eden, kağanlık kuran bu yapılanma özellikle Türgiş kağanı So-ko'nun¹⁹⁷ ölümünden sonra bozulmuştur. So-ko'nun ölümünden sonra yerine kendi oğlu değil de So-ko'nun komutanlarından biri olan Su-lu'nun geçmesi Türgişleri, Kara Türgişler ve Sarı Türgişler olarak ikiye ayırmıştır. Burada sarı kelimesi asilliği, hanedanlığı temsil ederken kara kelimesi asil olmayanları ifade etmektedir.¹⁹⁸

¹⁹¹ Togan, **a.g.e.**, s.54.

¹⁹² Detaylı bilgi için bkz. Ögel, **Türgeşler**; Bahaeddin Ögel, **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s.140-146; Faruk Sümer, **Eski Türklerde Şehircilik**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1984.

¹⁹³ Ebûlgazi Bahadır Han, **Şecere-i Terâkime**, çev. Arif Acaoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s.15.

¹⁹⁴ Kolektif, Qıpçaq Qrupu Türk Dillerinin Leksikası, **Türk dillerinin tarihi-müqayiseli leksikologiyası meseleleri**, C.III, Bakü 2021, s.155.

¹⁹⁵ Gülçin Çandarlıoğlu, **İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s.68.

¹⁹⁶ Kaynaklarda Sarı Türgişlerin Mukrilerin torunları, Kara Türgişlerin ise Abarların torunları oldukları söylenmektedir. Lev Gumilév, **Eski Türkler**, çev. Ahsen Batur, 8.baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s.428.

¹⁹⁷ Sarı Türgişlerin ikinci kağanıdır.

¹⁹⁸ Erkin Ekrem, “Sarı Uygurların Kökeni”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C.IV, S.3, 2007, s.168; Ayrıca kara kelimesi bodun ile birlikte kullanıldığı zaman halk anlamına gelmektedir. Kara Han, Kara Orda gibi örnekleri bulunan kara kelimesi büyüklük manasını da çağrıştırmaktadır. Kamuran Gürün, **Türkler Türk**

Türgişlerin en önemli boyları arasında A-li-shih, Chü-pi-shih, Mo-ho, So-ko, Pa , Şato, Tu-hu-lo, Ko-şu gelmektedir.¹⁹⁹ Bu boylar bize Türgişlerin siyasî yapılanması hakkında bilgi vermektedir.

2.2. Sarı Türgişler

Türgişler; VII. yüzyılın sonlarından başlayıp VIII. yüzyılın ortalarına doğru dünya tarihinde önemli rol oynayan, Köktürk hâkimiyetinin ardından Türk boylarını etrafında toplayıp Türkistan'a egemen olan ve özellikle de Arapların (Emevîler) akınlarına karşılık Mâverâünnehir'i savunan bir kağanlık olarak tarihteki yerlerini almışlardır.

Türgişlerin tarihi yukarıda da değindiğimiz gibi Batı Köktürkleriyle başlamıştır. Ancak Sarı Türgişlerin tam teşekküllü bir kağanlık olarak ortaya çıkması Wu-çi-le (U-çe-le, Üç Elig) zamanında olmuştur. Sarı Türgişlerin başında Aşina ailesinden gelen Hu-şe-lo bulunduğu sırada, onun emri altında çalışan Wu-çi-le, Hu-şe-lo²⁰⁰ aksine yumuşak bir yapı kurmuş, bunun sonucunda diğer Türk boyları da Wu-çi-le'nin emri altına girmeye başlamıştır. Zamanla da Wu-çi-le, etrafında oluşan kalabalıklarla birlikte Hu-şe-lo'nun topraklarını ele geçirmeyi başarmıştır.²⁰¹ İlerleyen zamanlarda sayıları gittikçe çoğalan boylarla birlikte kaynaklarda, Wu-çi-le'nin emrinde her biri 7 bin kişilik orduya komuta eden 20 kumandan olduğundan bahsedilmektedir.²⁰² Bu bilgi bizzat Wu-çi-le'nin oğlu Che-nu tarafından Çin'e ziyarete gittiği esnada kaydedilmiştir.²⁰³ Ancak O. Karatay bu sayının Türgişler tarafından kasıtlı olarak abartıldığını düşünmektedir. Dönemin (VII.yy) Türkistan demografik yapısı hakkında bilgi veren Karatay, sebebini de Türgişlerin kendileri hakkında güçlü bir kağanlık izlenimi vermeyi amaçladıkları olarak açıklamaktadır.²⁰⁴

İlerleyen yıllarda Wu-çi-le emrindeki birliklerle kısa sürede kağanlığın sınırlarını genişletmiştir. Özellikle Suyab (Tokmak) şehri Wu-çi-le'nin yani Türgişlerin hayatında bir

Devletleri Tarihi, C.I, Karacan Yayınları, Ankara 1981, s.180; Omeljan Pritsak, "Kara Türk Yön Sembolizmi Çalışması", çev. Elvin Yıldırım, **GTTAD**, C.III, S.6, 2021, s.519-532.

¹⁹⁹ Wolfram Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, çev. Nimet Uluğtuğ, 2.baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s.152, 153, 154, 207, 209; Salman, **a.g.e.**, s.12; Ercilasun, **a.g.e.**, s.92.

²⁰⁰ Bilindiği üzere Köktürk egemenliğinin son bulmasından sonra Çinliler, Türk zümrelerini kontrol altında tutmak amacıyla kişiler görevlendirmiştir. Bunlardan biri kaynaklarda Hu-şe-lo olarak geçen kişidir. Ancak Hu-şe-lo, görev aldığı topraklarda boylara hükmedememiş ve görevinde başarısız olarak Çin'e geri dönmüştür. Chavannes, **a.g.e.**, s.75.

²⁰¹ Chavannes, **a.g.e.**, s.74.

²⁰² Chavannes, **a.g.e.**, s.74; Wu-çi-le'nin emrinde yaklaşık 140 bin savaşçı olmasından dolayı kısa sürede çevresindeki boylar egemenliğine girmiştir. Gumilév, **a.g.e.**, s.363.

²⁰³ Karatay, **a.g.e.**, s.91; Çin sarayı ise Türgiş desteğinden faydalanmak amacıyla olsa gerek Wu-çi-le'ye "Bölgesel Kral" unvanını vermiştir. Chavannes, **a.g.e.**, s.117.

²⁰⁴ Karatay, **a.g.e.**, s.88-93.

hayli önem arz etmiştir, sebebi de bu şehrin ticaret yolları üzerinde yer alması olmuştur. Bu bakımdan da Suyab'ın alınması kağanlık hazinesi açısından önemli olmuştur.²⁰⁵ Aynı zamanda Batı Köktürk hanlarının merkezi de yine adı geçen bu bölgeydi.²⁰⁶ Bu yüzden Suyab'ın alınması Wu-çi-le'nin meşruiyetini sağlamıştır. Sonuçta kağanlığın kurulduğu yıllarda Suyab'ın kuzeyinde yerleşen Türgişler, kısa sürede Suyab şehrini ele geçirmeyi başarmışlardır.²⁰⁷ Suyab'ın ele geçirilmesi sonucunda Wu-çi-le kağanlık merkezini buraya nakletmiştir. Ancak İli nehri yakınlarında merkezî otoriteyi sağlamlaştırmak amacıyla olsa gerek ikinci bir başkent daha kurmuş ve burası da küçük başkent adını almıştır.²⁰⁸ Ancak Wu-çi-le'nin en büyük hatası doğuda güçlenen Köktürk zümresine karşı hareket etmesi olmuştur. Bilindiği üzere 682 yılında doğuda yeni bir siyasî yapılanma meydana gelmiştir ki bu yapılanma da Köktürklerin yeniden bağımsız bir teşkilatlanma meydana getirmesi olmuştur.²⁰⁹ Türgişlerin siyasî bir yapı olarak gücüne kavuştuğu tarihlerde doğuda İlteriş Kağan (Kutluk Kağan) Köktürkleri birleştirmeyi başarmıştır. Çin ise bu tarihlerde Kutluk Kağan'ın seferlerine maruz kaldığı için Köktürlere karşı ittifak arayışına girmiştir. Bundan dolayı Çin tarihinde önemli rol oynayan Wu-Zeytan Türgişlerle anlaşmaya çalışmışsa da başarılı olamamıştır.²¹⁰

İlteriş Kağan'ın ölümünden sonra yerine Kapgan (Mo-ço)²¹¹ geçmiştir. Kapgan, Köktürk tarihinde güçlü şahsiyetlerden biridir. Kapgan'la birlikte Köktürklerin hem siyasî hem de askerî açıdan güçlendikleri görülmektedir.²¹² Hatta R.Rasonyi'nin, Kapgan hakkındaki şu sözleri anlatmaya çalıştığımız durumu özetlemektedir: “*Kapgan İli havzasında Türgişler, Tarbağatay'da Karluk, Barköl'de Uygur, Baykal'da Bayirku halkından dokuz boyu kendisine tabi kılar. Çin'e de korku salan hakan'a Çin'liler Mo-ço demektedirler.*”²¹³ Kaynaklardan da anlaşıldığı üzere güçlü bir karaktere sahip olan Kapgan'dan Türgişler de üzerlerine düşen nasibi almışlardır. Nitekim Wu-çi-le kendi hâkimiyetini sağlamlaştırmak, sınırlarını genişletmek amacıyla Köktürk Kağanlığı'na karşı harekâta girişmiş ancak yapılan savaşı Köktürkler kazanınca Wu-çi-le, ömrünün sonuna kadar Köktürlere bağlı yaşamak zorunda kalmıştır (701).²¹⁴

²⁰⁵ Suyab şehri, Issık Gölü'nün batısında yer almaktadır. Barthold, **a.g.e.**, s.63-35.

²⁰⁶ Barthold, **a.g.e.**, s.100.

²⁰⁷ Sarıtaş, **a.g.t.**, s.26.

²⁰⁸ Ögel, **a.g.e.**, s.141.

²⁰⁹ Taşağıl, **Bozkırın Kağanlıkları**, s.154.

²¹⁰ Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, çev. Reşat Uzman, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1980, s.116.

²¹¹ Kapgan adı Tonyukuk Yazıtı'nda Böğü olarak anılmakta ve fatih anlamına gelmektedir. Taşağıl, **Bozkırın Kağanlıkları**, s.158.

²¹² Klyasthorny-Sultanov, **a.g.e.**, s.107.

²¹³ Laszlo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, 3.baskı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, s.98.

²¹⁴ Gumilév, **a.g.e.**, s.358.

Bu sırada Çin’de Köktürlere karşı kendisi için destek sağlamak amacıyla sürekli Türgişleri desteklemiştir. Hatta 706 senesinde Çinliler Wu-çi-le ile irtibat kurmak maksadıyla elçi göndermiştir. Ancak Çin elçisi ile yapılan görüşmeden net bir sonuç alınamadan, Wu-çi-le’nin yaşlı ve havanın da soğuk olması dolayısı ile hastalandığı ve öldüğü bilinmektedir.²¹⁵

Wu-çi-le’nin ardından yerine oğlu So-ko²¹⁶ geçmiştir. Her ne kadar babasından yarı bağımsız bir siyasî yapı miras almışsa da Çin tarafından kağan olarak tanınmış hatta ona Kui-hua Kağan ve On Dört Oymak Kağan unvanı verilmiştir.²¹⁷ Bununla birlikte So-ko’ya bağlı Türgişlerin siyasî açıdan güçlü bir durumda olduklarını kaynakların So-ko’nun emrinde çok sayıda asker olduğunu kaydetmelerinden anlıyoruz.²¹⁸ So-ko’nun ilk yılları iç mücadele ile geçse de kısa sürede kağanlık içerisinde birlik sağlanmıştır. Ancak So-ko dönemi de Wu-çi-le’ye benzemektedir. So-ko, hâkimiyetini güçlendirmek amacıyla Köktürlere karşı ittifak arayışına girerek Köktürk hâkimiyetine karşı faaliyetlere başlamıştır. Bunun yanında kağanlık içerisinde birliği sağladıktan sonra Türgiş topraklarını kardeşi Çe-nu ile paylaşmış; ancak Çe-nu, kendisine az toprak ve mal verildiğini söyleyerek isyan edip Köktürlere sığınmıştır.²¹⁹ Köktürk tahtında oturan Kapgan Kağan ise batıyı güvence altına almak, birliği sağlamak amacıyla Türgiş Kağanlığı üzerine ordu göndermiştir.²²⁰ Ordunun başında ise oğlu İnel Kağan, ona yardımcı olmak üzere de Bilge Kağan ve Tonyukuk’u görevlendirmiştir. Köktürk ordusu hızlı bir şekilde ilerleyerek önce Kırgızlarla ardından da Türgişlerle mücadele etmiştir.²²¹

So-ko döneminde yapılan Bulçu (Bolçu) Savaşı’nda Türgiş ordusu ağır darbe almıştır. Bu savaş, Türk tarihinde iki râkip âilenin savaşı olarak adlandırılabilir. Bu dönemde hem Köktürkler hem Türgişler Türkistan sahasında oldukça güçlü konumdaydılar. Bundan dolayı Türk kağanlıkları arasında bir savaşın patlak vermesi kaçınılmaz olmuş ve sonuçta iki ordu Bulçu’da karşı karşıya gelmiştir. Bulçu’nun neresi olduğu bir bölgeyi mi yoksa bir nehri mi işaret ettiği sorusu tarihçiler arasında tartışılmıştır. Yazıtlardan edinilen bilgilere, günümüzde

²¹⁵ Eyüp Sarıtaş, **a.g.t.**, s.29.

²¹⁶ Kaynaklarda Sakal olarak da geçmektedir. S.G. Klyashtorny-T.İ. Sultanov, **a.g.e.**, s.108; Saadettin Gömeç bu adı Saka olarak okumuştur. Saadettin Gömeç, “Kök Türk Yazıtlarındaki Kırgız ve Türgiş Seferleri”, **Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.III, S.2, 2018, s.8.

²¹⁷ Erkin Ekrem, “Sarı Uygunların Kökeni”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C. IV, S.3, 2007, s.167.

²¹⁸ Kaynaklarda So-ko’nun 300 bin kişilik ordusunun bulunduğu bildirilir. Chavannes, **a.g.e.**, s.117.

²¹⁹ Chavannes, **a.g.e.**, s.75.

²²⁰ Chavannes, **a.g.e.**, s.118.

²²¹ Detaylı bilgi için bkz. Talat Tekin, **Orhon Yazıtları**, Simurg Yayınları, İstanbul 1988, s.49; Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, s.21-23.

kullanılan adına bakılacak olursa Bulçu, Ulungur (Urungu) ırmağının ve Buluntogoy yerleşim yerinin eski adıdır.²²²

Bulçu Savaşı, Orhun Yazıtlarında detaylı olarak anlatılmış olsa da savaşın ayrıntılarını biz daha çok Tonyukuk Yazıtı'nda görüyoruz. Hem Bilge hem de Kül Tigin yazıtlarında Türgiş savaşına fazla yer verilmemiştir. Sebebi de Kapgan Kağan zamanında sefere tayin edilen komutanın İnel Kağan olmasıdır diyebiliriz.²²³

Bulçu Savaşı, Tonyukuk Yazıtı'nda belirtildiği üzere iki gün sürmüştür.²²⁴ Savaşta tarafların tam olarak ne kadar askere sahip olduğunu net olarak bilinmese de Türgiş ordusunun 10 tümen yani 100 bin kişi olduğu ve Türgişlerin iki kanadının toplam sayısının Köktürk ordusunun iki katı olduğu bildirilmektedir.²²⁵

Savaşın Köktürkler tarafından kazanılmasında hiç şüphesiz Che-nu'nun katkısı vardır. Zira Türgişlerin içinden gelen bir isim Türgişler hakkında teferruatlı bilgilere sahiptir. Bunun sonucunda alınan bilgiler ile Türgişlerin kaybettiğini söyleyebiliriz.²²⁶ Savaşın Köktürkler lehine sonuçlanmasında bir diğer etken de kullanılan yollardır. Yazıtlarda anlatıldığına göre Köktürk ordusu aşılması zor yerlerden geçmiş ve ani bir baskınla Türgiş ordusunu dağıtmıştır.²²⁷

Sonuç olarak So-ko ve kendisine karşı Köktürklerle iş birliği yapan kardeşi öldürülmüştür (710).²²⁸ So-ko'nun Bulçu'daki yenilgisin ardından Türgiş ülkesi Bars Beğ'in yönetimine bırakılmıştır. Yine aynı tarihlerde Türgişlerden bazıları Kengeres'e çekilmiştir.²²⁹ Savaşın ardından Batı Köktürk topraklarında yaşayan boylar, Köktürk hâkimiyetini tanımışlardır.²³⁰ Batıda oluşan bu siyasî karmaşanın en çok Emevî ordularına yaradığı görülmektedir. Nitekim Kuteybe emrindeki Emevî ordusu kısa zaman içerisinde Mâveraünnehir'de Arap egemenliğini sağlamış hatta Fergana'ya kadar uzanmışlardır. Bunun

²²² Erhan Aydın, "Bulçu Yer Adı Üzerine Notlar", *Türkish Studies*, C.V, S.1, 2010, s.183.

²²³ Gömeç, *a.g.m.*, s.11.

²²⁴ Tonyukuk Batı 4-7 İkinci Taş, Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.91.

²²⁵ Tonyukuk Batı 1-5 İkinci Taş, Tekin, *a.g.e.*, s.91.

²²⁶ Gömeç, *a.g.m.*, s.8.

²²⁷ "Bu haberi duyunca orduyu sevk ettim. Altay Dağlarını yolsuzun aştık, İrtiş Irmağını geçitsizin geçtik. Geceleri akın ettik. Bolçu'ya tan ağarırken vardık." Tonyukuk K11 Birinci Taş, Tekin, *a.g.e.*, s.91.

²²⁸ Kül Tigin Doğu 38, Bilge Doğu 28, Tonyukuk Batı 6-7 İkinci Taş, Tekin, *a.g.e.*, s.49, 73,91; Salman, *a.g.e.*, s.34.

²²⁹ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.142; VIII. yüzyıldaki Köktürk metinlerinde Orta Sirderya ve Arıs ırmaklarının yer aldığı bölge Kengeres olarak adlandırılmıştır. Emel Esin, "Fârâbî'yi Yetiştiren Kengeres Türk Muhîtinin Kültür ve Sanatı", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C.VI, 1976, s.81; Bazı tarihçiler Kangarların (Kengeres), Kanglıların ortaya çıkmasında etkili olduğunu söylemektedirler. Osman Yorulmaz, "Kanglıların/Kanklıların Menşei Meselesi", *Tarih Dergisi*, S.43, 2012, s..89.

²³⁰ Taşağıl, *Gök-Türkler*, C.III, s.352.

yanında Çin de siyasî karışıklıklardan faydalanmasını bilmiştir. Özellikle 714 yılında Batı Türklerinden çoğu Çin'e bağlanmıştır.²³¹

Sonuç olarak Bulçu Savaşı'nın ardından Sarı Türgişlerin hâkimiyet dönemi sona ermiştir. Sarı Türgişlerin siyasî hâkimiyetinin son bulmasından sonra Su-lu önderliğinde Kara Türgişler güçlenmiş ve birlik oluşturmuştur.

2.3. Kara Türgişler

Kara Türgişlerin tarih sahnesine çıkışları şüphesiz Su-lu Kağan (Suluk, Sou-lu) ile birlikte olmuştur. Kaynaklarda Su-lu'nun, Türgişlerin Kü-pi-şe boyunun lideri olduğu ve “çor” unvanına sahip olduğu kaydedilmiştir.²³² Hem Türk tarihi açısından hem Arap-İslâm tarihi açısından önemli bir sima olmasına rağmen Su-lu hakkında kaynaklarımız ne yazık ki fazla bilgi vermezler. Biz bu çalışmamızda Türk tarihinde dikkate değer işler başaran Türk kağanını anlatacağız.

Bilindiği üzere Su-lu Türgişlerin ağır yenilgisinden sonra ortaya çıkmış, Türk boylarını bir araya getirmiş, yirmi yıl kadar karşı konulmaz denilen Arap ve Çin ordularına karşı mücadele etmiş, hem Arap kaynaklarında hem de Çin kaynaklarında yerini almış, Soğdların Araplara karşı mücadelesine yardım etmiş ve kaynaklarda Hakan, en büyük hükümdâr, Türk hükümdârı, Hakan Demir Leblebi olarak ün yapmış kağandır.²³³ Su-lu Kağan hakkında bugüne kadar yapılmış en güzel tanım İbrahim Kafesoğlu tarafından yazılmıştır: “*Su-lu başkenti, Talas'ın kuzeybatısında, Balasagun şehri olmak üzere, uzunca süren hâkimiyeti zamanında Mâveraünnehir'den doğuya Arap ilerlemesini durdurmak suretiyle, Orta Asya halkının Arap teb'ası olmasını engelleyen ve üzerinde Türklerin tarihî hak sahibi bulunduğu Mâveraünnehir'i yine Türk eline almağa çalışan bir hükümdar olarak görünür.*”²³⁴

Su-lu ilk başlarda küçük bir boyun başında bulunmasına, So-ko'nun komutanlarından biri olmasına rağmen özellikle Köktürk saldırılarından sonra çeşitli boyları etrafında toplamış ve Köktürk kağanı Kapgan'ın ölmesi üzerine kendisini 716 yılının 8. ayında “han” ilan etmiştir.²³⁵ Su-lu'nun başa geçmesinin ardından zaman içerisinde emrindeki halkın sayısı 200

²³¹ Beckwith, **a.g.e.**, s.91.

²³² Chavannes, **a.g.e.**, s.118.

²³³ Kitapçı, **Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları**, s.89-90.

²³⁴ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.142.

²³⁵ Salman, **Türgişler**, s.41; Su-lu Kağan'ın Türgişlerin başına geçmesinde Çin imparatorunun kısmen de olsa yardımcı olduğu bilinmektedir. Zira bunu Buhara hâkimi Tuğşade'nin Araplara karşı yardım etmesi amacıyla Çin imparatoruna gönderdiği mektuptan anlayabiliriz. Zor durumda olduğu bilinen Tuğşade Çin'den Türgişleri kendilerine yardım etmesi için göndermesini talep etmiştir. Kurt, **a.g.e.**, s.178-179.

bine (bazı kaynaklarda 300 bin) ulaşmıştır²³⁶ Bu rakam bize Su-lu ile birlikte Türgişlerin gücünü de göstermektedir. Bunun yanında Su-lu Kağan'ın meşruiyetini sağlamak amacıyla Bilge Kağan'ın kız kardeşi ve Tibet kralının kızıyla evlendiği de bilinmektedir.²³⁷

Su-lu Kağan, Türgişlere kağan olmasının ardından derhal siyasî hamlelere girişmiş, 717 yılında bilhassa Dört Garnizon'a karşı harekete geçmiştir.²³⁸ Burada dikkatimizi çeken nokta Su-lu'nun yanında Arap ve Tibet askerlerinin de bulunmasıdır.²³⁹ Özellikle Tibetlilerin ve Arap kuvvetlerinin Su-lu Kağan'ın yanında yer alması İpek Yolu'na hâkim olunması ve bu yol üzerinden gelecek maddî olanaklar üzerinde etkili olmasından kaynaklanmıştır.²⁴⁰ Su-lu'nun yanında birçok gücün yer almasından çekinen Çin anlaşma yolunu tercih etmek zorunda kalmıştır. Sonuç olarak Çin sarayı, Su-lu'yu durdurmak amacıyla ona “Sadık ve İtaatkar Kağan” unvanını vermiştir.²⁴¹ Su-lu Kağan, 719 yılına kadar içteki birliği sağlama ve Çin'e karşı mücadele etme girişimlerinde bulunmuştur. Ayrıca bu yıl içerisinde Çin'den Suyab şehrini almayı da başarmıştır.²⁴²

Su-lu'nun hayatında önemli yer işgal eden Arap mücadeleleri bu tarihten sonra başlamıştır.²⁴³ Özellikle Çin sınırında güvenliği sağlaması Araplara karşı rahat hareket etmesinde etkin rol oynayacaktır.²⁴⁴ Su-lu Kağan'ın hayatında önemli yer işgal eden mücadeleler hiç şüphesiz Emevîlere karşı olmuştur. Bilindiği üzere Su-lu Kağan'ın hayatı, Türgişlerin başına geçip kendisini “kağan” ilan ettikten sonra sürekli savaş meydanlarında geçmiştir. Bu savaşların çoğu da İpek Yolu'nu tehdit eden Araplara karşı olmuş ve onlara karşı birçok galibiyet kazanmıştır. Bunu tarihî kaynaklar ile Emevîlerin bölge valilerini sık sık değiştirmelerinden anlıyoruz.²⁴⁵ Sürekli yaşanan savaşlar sonucunda Emevî devleti bir süre

²³⁶ Chavannes, **a.g.e.**, s.76, 119; hatta bazı Türk boylarının Bilge Kağan'dan ayrılarak Türgişlerin hâkimiyetine girdikleri bilinmektedir. Salman, **Türgişler**, s.41.

²³⁷ Salman, **Türgişler**, s.42; Orhun Yazıtlarında Bilge Kağan, bu konuya değinir: “*Ben Türgiş hakanına kızımı pek büyük (bir) törenle alıverdim. Türgiş hakanının kızını (da) pek büyük törenle oğluma alıverdim...*” Bilge Kağan Yazıtı Kuzey 9-10.

²³⁸ 717 yılında Türgişlerin Dört Garnizon'un önemli şehirleri olan Aksu ve Yakarık'a saldırması Su-lu'nun ve Çin'in hayatında önemli yer tutar. Hüseyin Salman, **a.g.m.**, s.932.

²³⁹ Chavannes, **a.g.e.**, s.350-351; Su-lu'nun yanında özellikle birçok ücretli Arap askerinin bulunduğu bilinmektedir. Atmina, **a.g.m.**, s.204-205.

²⁴⁰ Golden, **a.g.e.**, s.101.

²⁴¹ Chavannes, **a.g.e.**, s.119; Gumilév, **a.g.e.**, s.429.

²⁴² Beckwith, **a.g.e.**, s.10; Su-lu Kağan'ın Tokmak (Suyab) şehrini almasından dolayı Çin, Dört Garnizon şehirlerinden birini kaybetmiş oldu. Bundan dolayı Tokmak'ın yerini Karaşar Dört Garnizon'dan birisi aldı. Salman, **a.g.m.**, s.921.

²⁴³ Bazı kaynaklarda 717 yılından itibaren Araplara karşı harekâta giriştiği söylenmektedir.

²⁴⁴ Gumilév, **a.g.e.**, s.429.

²⁴⁵ Cahiz'in eserinde “Arap ordularının kalplerini Türkler gibi titreten olmamıştır” şeklinde geçen bu sözü yüksek ihtimalle Emevî-Türgiş mücadelesine dayanarak söylemiş olduğu düşünülmektedir. Cahiz, **a.g.e.**, s.86.

sonra Mâverâünnehir bölgesinden yavaş yavaş çekilmeye başlamıştır. Bu yüzden de Su-lu Kağan'a Ebu Muzahim lakabını vermişlerdir.²⁴⁶

Bazı kaynaklara göre 718, bazı kaynaklara göre de 719 yılında Mâverâünnehir havzasında Araplara karşı bir hareketlenme olduğu görülmüştür. Özellikle Arapların Mâverâünnehir bölgesinde bulunmasından rahatsız olan bölge halkı, Çin sarayından ve Türgişlerden yardım talebinde bulunmuştur.²⁴⁷ İşte bu yüzden Türgişler, Mâverâünnehir halkının bir kurtarıcısı sıfatıyla bölgeye gelmiştir. İlk mücadele ise 719 yılında Su-lu Kağan'ın komutanı olan Kûrsûl ya da Kül-çor²⁴⁸ tarafından başlatılmıştır. Kül-çor, Bâhile kabilesinden bir kadın ile evlenmek istemiş ancak evlilik teklifi reddedilince Semerkand civarındaki Bâhili köşkünü kuşatmış (bundan dolayı tarihte Kasrû'l-Bâhilî Savaşı olarak geçer) ve sonucunda kuşatmaya dayanamayan Araplar, Kül-çor'a kırk bin dirhem ve on yedi esir vermek zorunda kalmıştır. Böylelikle Türgişler ile Araplar arasındaki bu ilk mücadele Türgişlerin lehine sonuçlanmıştır.²⁴⁹

Kül-çor'un başarısı, Said b. Abdülaziz'in (Huzeyne) idâresindeki Arap ordusunun bölgede bir güç sağlayamaması sonucunu getirmiş bu da tartışmalara sebebiyet vermiş hatta Türgişlere karşı uğradığı mağlubiyet üzerine valiliğine son verilmiştir. Said b. Abdülaziz'in yerine Said el- Haraşî atanmıştır.²⁵⁰ Yeni validen çekinen Soğd halkı, 721 yılına gelindiğinde Türgiş-Arap mücadelesinin başlamasına sebep oldukları ve bu savaşlarda Arapları desteklemedikleri için cezalandırılacaklarını düşünerek Fergana'ya doğru gitmişlerdir.²⁵¹ Said el- Haraşî, Soğd halkının beklediği gibi üzerlerine sefere çıkmış, Soğd halkından birçok insanı öldürerek isyanı bastırmıştır.²⁵² Bu sırada Türgişlerin Araplara karşı göstermiş olduğu başarılar, Çin sarayında dikkatle takip edilmiş ve 722 yılında Aşina sülalesinden Huai-tao'nun kızı,

²⁴⁶ Karatay, **Türklerin İslamı Kabulü**, s.79; Ebu Muzahim kelimesinin tam olarak ne anlama geldiği hakkında kaynaklarda birbirinden farklı bilgiler bulunmaktadır. Bu adı, Karatay "Zahmet Babası" olarak; Karatay, **a.g.e.**, s.79; Barthold, "toslayan", "acı veren" olarak; Barthold, **a.g.e.**, s.102; Klyastorny "toslayıcı", "boynuz vuran", "sıkıntı veren" olarak; Klyastorny, **a.g.e.**, s.110; Su Beihai'de "çok hızlı koşan öküz" olarak çevrilmiştir. Su Behiai, "Türgiş Lideri Sulu", çev. Eyüp Sarıtaş, **Doğu Araştırmaları**, S.6, 2010, s.148-149.

²⁴⁷ Çin'in bu zaman zarfında bölge halkından gelen teklifleri tam anlamıyla ciddiye aldığı söylenemez. Buna sebep ise aradaki mesafeden ya da Türgişlere karşı yapılacak bir seferde Arap desteğini sağlamak olabilir: Beckwith, **a.g.e.**, s.101; Mâverâünnehir'de bulunan bölge liderleri Çin'e heyetler göndermiştir. Bunlar arasında Buhara, Semerkand, Çağaniyan liderleri gelmektedir. Burada Tuğsade (Buhara), Araplara karşı Türgişlerin gönderilmesini, Gürek (Semerkand) ise Semerkand'ın ele geçirildiğini söyledikleri bilinmektedir. Gibb, **a.g.e.**, s.77.

²⁴⁸ Donuk, **a.g.e.**, s.14.

²⁴⁹ İbnü'l-Esir, **El Kamil Fi't-Târih**, çev. Yunus Apaydın, C.V, Türkiyat Matbaacılık, İstanbul 1986, s.82; Kurt, **a.g.e.**, s.180; Dadan, **a.g.e.**, s.255.

²⁵⁰ Gibb, **a.g.e.**, s.78-79; Kitapçı, **Orta Asya'da İslamiyet ve Türkler**, s.102-103.

²⁵¹ İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, C.V, s.91; Frye, **a.g.e.**, s.230; Gibb, **a.g.e.**, s.79.

²⁵² İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, C.V, s.93; Belâzurî, **a.g.e.**, s.40.

prenses unvanı verilerek Su-lu'ya eş olarak gönderilmiştir.²⁵³ Bu siyasî izdivaç resmî olarak Türgişlerin Batı Köktürklerin yerini aldığını göstermektedir. Bu arada 726 yılına kadar Türgişlerle Çin arasında herhangi bir sorun olmadığı da bilinmektedir.

Bir taraftan Çin'le siyasî ilişkiler kuran Su-lu Kağan, diğer taraftan da batıdaki faaliyetlerine devam etmiştir. 724 yılına gelindiğinde yeni vali Müslim b. Said, bölgedeki Emevî hâkimiyetini güçlendirmek amacıyla Fergana'ya hareket ederek şehri kuşatmıştır. Kuşatma esnasında Fergana halkının yardımına Su-lu Kağan yetişmiştir. Türgişlerin geldiğini gören Müslim, kuşatmayı bırakarak 8 gün boyunca geri çekilmiştir. Bu geri çekilme esnasında daha hızlı yol almak için yüklerini atan Emevî ordusunun suları da kalmamıştır. Bundan dolayı Emevî ordusu ciddî manada susuzluk çekmiştir. Türgişlerle yaşanan bu mücadele tarihe Susuzluk Günü (Yevmü'l Ataş) olarak geçmiştir.²⁵⁴ Bu sefer sırasında Arapların çok sayıda kayıp verdiği de bilinmektedir. 724 yılı bu bağlamda Türkistan tarihini etkileyecek olayların başlangıç yılı olarak kabul edilebilir zira bu tarihten itibaren artık Emevî akınları son bulacak; Araplar savunmaya, Türgişler ise 15 yıl kadar sürecek saldıran durumuna geçeceklerdir.²⁵⁵ Arapların yenilgiye uğratılması yalnızca Mâverâünnehir halkının değil Toharistan ve diğer bölgelerin de Türgişlere kurtarıcı gözüyle bakmalarına sebep olmuştur.²⁵⁶ Sonuç olarak Türgişler yaptıkları akınlar sonucu Semerkand şehrinde yer alan el-Debusiyye ve Kemerce kaleleri hariç tüm Mâverâünnehir'e hâkim olmuştur.²⁵⁷

726 yılına gelindiğinde Su-lu Kağan'ın eşi Kuça (An-si) pazarına ticaret yapmak amacıyla atlar göndermiş ancak Kuça valisinin keyfî davranması nedeniyle Türgişlerin gönderdiği atlar ölmüştür. Bunun yanı sıra valinin Türgişlerden gelen elçiyi darp edip esir alması üzerine Su-lu Kağan, Tibet hükümdârı ile anlaşıp Turfan garnizonuna saldırıp Kuça'yı kuşatmıştır. Sefer ve kuşatma seksen gün sürmüştür. Sonuçta Kuça'yı kuşatan Su-lu Kağan, insanları esir alıp şehrin tahıl stoğunu dağıtmıştır.²⁵⁸

Çin'deki bu galibiyetin ardından Su-lu Kağan yine Mâverâünnehir bölgesine gelmek zorunda kalmıştır. Sebebi ise Horasan'a yeni atanan Eşres b. Abdullah'ın birtakım uygulamalarının Soğd halkını isyana sevk etmiş olmasıdır.²⁵⁹ Araplara karşı güç yetiremeyen

²⁵³ Chavannes, **a.g.e.**, s.119.

²⁵⁴ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C.V, s.109-110.

²⁵⁵ Salman, **a.g.e.**, s.50.

²⁵⁶ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.143.

²⁵⁷ Beckwith, **a.g.e.**, s.117.

²⁵⁸ Chavannes, **a.g.e.**, s.120; Beckwith, **a.g.e.**, s.107-113.

²⁵⁹ Yeni vali Eşres b. Abdullah, Mâverâünnehir halkını İslâmiyete davet ederek Müslüman olanlardan cizye alınmayacağını belirtti. Ancak çoğu insanın Müslümanlığa geçmesinden dolayı bölgedeki Emevî dayanağı olan

Soğd halkı tekrardan yardıma Türkleri çağırmış, bunun üzerine Su-lu Kağan bölgeye intikâl ederek Eşres'in gönderdiği orduyla savaşmış onları yenilgiye uğratmıştır. Yapacak bir şeyi kalmayan Eşres, ordusuyla birlikte Beykend'e çekilmiştir. Ancak Türğişlerin Beykend şehrine giden suyu kesmeleri üzerine Araplar ikinci bir "Susuzluk Günü" yaşamak zorunda kalmıştır. Bu durumda su yolunu açmak isteyen Arap kuvvetlerinin ileri harekâta girişmeleri 700 kişi kayıp vermeleriyle sonuçlanmıştır.²⁶⁰

Bu zaferden sonra Su-lu Kağan Mâverâünnehir'in önemli şehirlerden Kemerce'yi kuşatmıştır. Su-lu Kağan'ın burayı kuşatmasındaki asıl amaç Kemerce'yi kendisine askerî garnizon haline getirmek ve Buhara-Semer kand hattını ele geçirip Arapların yardım sevkîyatının önüne geçmek olmuştur.²⁶¹ Kuşatmanın çok çetin geçtiği ve elli sekiz gün sürdüğü bilinmektedir. Kuşatma devam ederken halk, güven içerisinde şehirden çıkmalarına izin verilmesi karşılığında Kemerce'yi teslim etmiştir. Kaynaklarda bu kuşatma sırasında Arapların uzun bir süre su yetersizliğinden develerine bile su veremedikleri yazmaktadır.²⁶²

Araplarla Türğişler arasındaki diğer bir mücadele ise kaynaklarda "Geçit Savaşı" olarak bilinen savaştır. Eşres'in başarısız valiliğinden sonra (ki Eşres döneminde Mâverâünnehir bölgesinde Arap hâkimiyeti iyice zayıflamıştı) yerine Cüneyd b. Abdurrahman atanmıştır. Cüneyd'in döneminde Türğişler artık nihâî olarak Arapları Mâverâünnehir'den atmak amacıyla Semer kand şehrini kuşatmıştır. Şehrin valisi Sevre b. Hurr, yeni valiye zor durumda olduğunu bildirerek yardım talep etmiştir. Bunun üzerine Cüneyd Semer kand'a doğru hareket ederken bizzat Kağan Su-lu ordusuyla birlikte Cüneyd'i dar bir geçitte kıstırmıştır. Bu sırada Cüneyd'in ve Türğişlerin ordusundan pek çok kayıp verildiği söylenmektedir. Zor durumda kalan Cüneyd, Semer kand valisini yardıma çağırmıştır. Bu haberi alan Su-lu, iki ordu arasında kalmamak amacıyla vali Sevre'nin üzerine yürümüş, aralarında savaş çıkmıştır. Bu savaşta Sevre'nin on iki bin kişilik ordusundan ancak iki bin kişinin kurtulduğu söylenmektedir ki bu olay tarihe Vak'atü's-Şiab ya da Yevmü's-Şiab olarak geçmiştir.²⁶³

Su-lu Kağan ile Emevîlerin son karşılaşması Esed b. Abdullah'ın ikinci valiliği döneminde yaşanmıştır. Emevîlerin Müslüman olmayanlara karşı uyguladığı siyaseti eleştiren Haris b. Süreyc'in isyan etmesi üzerine Esed b. Abdullah, bu isyanı bastırmak için harekete

cizye gelirlerinin azalmasının ardından tekrardan cizyeyi getirince Mâverâünnehir halkı ayaklandı. Belâzurî, **a.g.e.**, s.491.

²⁶⁰ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C.V, s.126; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.144.

²⁶¹ Kitapçı, **a.g.e.**, s.152.

²⁶² İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C.V, s.128; Salman, **a.g.e.**, s.56; Kurt, **a.g.e.**, s.187-188.

²⁶³ Hayyât, **a.g.e.**, s.290; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C.V, s.137-140; Dadan, **a.g.e.**, s.281.

geçmiş ancak Haris'in koruyuculuğunu üstlenen Su-lu, Esed'i ağır bir şekilde mağlup etmiştir. Esed'in yenilmesini fırsat bilen Su-lu Kağan, Belh'i kuşatmaya başlamıştır. Ancak bu sırada Su-lu Kağan'ın ordusunu dağıttığı için yanında dört bin kişilik kuvvet kaldığını öğrenen Esed, derhal harekete geçip Su-lu'yu yenilgiye uğratmıştır. Hiç şüphesiz Su-lu'nun yenilmesinde kendisine bağlı Cüzcan beyinin ihanet etmesi de yatmaktadır. Sonuç olarak Su-lu Kağan, geri çekilmek zorunda kalmıştır. Su-lu Kağan'ın bu yenilgisi ayrıca Türgişler arasındaki birliğin kırılmasına neden olacağı gibi, ilerleyen süreçte de öldürülmesi ile sonuçlanmıştır. Su-lu Kağan'ın öldürülmesi ile ilgili olarak Arap kaynaklarında Su-lu ile Kül-çor arasında tavlâ oyununda çıkan anlaşmazlık yüzünden Kül-çor'un Su-lu Kağan'ın elini kıldığından bahsedilmektedir.²⁶⁴ Su-lu'nun intikâm almak üzerine hazırlandığını öğrenen Kül-çor'un ani bir baskınla Su-lu'yu öldürdüğü de Arap kaynaklarında yazmaktadır.²⁶⁵ Su-lu Kağan 737 (bazı kaynaklara göre 738) yılında vefat etmiştir.

Kaynaklara bakıldığında Su-lu'nun öldürülmesinde iki kişinin aktif rol oynadığını görüyoruz. Bunlardan biri Su-lu Kağan'ın komutanı Kül-çor diğeri ise Tu-moçi'dir. Ancak bu iki isim Su-lu'yu öldürdükten sonra anlaşmazlığa düşmüşler; Kül-çor kendisinin Sarı Türgişlerden geldiğini belirterek üstünlük kurmaya çalışmış, Tu-moçi de Su-lu Kağan'ın oğlu T'u-ho-sien ku ç'o'yu tahta geçirmiştir.²⁶⁶ Ancak Kül-çor her ikisine karşı galip gelerek birliği sağlamaya çalışmış ise de kısa bir süre sonra ölmüş ve bundan sonra Türgiş sahasında bir daha tam anlamıyla bir birlik kurmak imkânsız hale gelmiştir. Siyasî birlikten yoksun olan Türgişler, 753-754 yıllarına gelindiğinde artık Uygurların hâkimiyetini kabul etmişlerdir.²⁶⁷ 756-757 yıllarında Sarı ve Kara Türgişlerin ayrı ayrı kağan çıkardıkları görülmektedir.²⁶⁸ Bu arada Karlukların²⁶⁹, Türgişlerin güçlü kağanlık kurdukları merkezlerine geldiklerinde Türgişlerden bazılarının onların hâkimiyetini tanıdıklarını görüyoruz.²⁷⁰

²⁶⁴ Su-lu Kağan'ın elinin felçli olduğu da bilinmektedir. Gumilév, **a.g.e.**, s.431.

²⁶⁵ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C.V, s.170.

²⁶⁶ Chavannes, **a.g.e.**, s.121

²⁶⁷ Saadettin Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1997, s.32.

²⁶⁸ “*Sarı Türgişlerin kağanı Süyâb'da, Kara Türgişlerinki de Talas şehrinde oturuyorlardı.*” Sümer, **a.g.e.**, s.23.

²⁶⁹ Karluk adının “karlık”tan geldiği söylenmektedir. “...Han onların halini sorduğunda: “Biz birkaç kişi asker in arkasından geliyorduk, dağda bir gece çok fazla kar yağdı, ondan sonra yürüyemedik, o yerde yattık. Atlarımızın ve develerimizin hepsi öldü; bahar olduktan sonra yayan geldik.” dediler. Han hükmetti: O cemaate Karlık desinler.” dedi. Tüm Karlık eli onların neslindendir.” Ebülğazi Bahadır Han, **a.g.e.**, s.18.

²⁷⁰ Chavannes, **a.g.e.**, s.124.

2.4. Su-lu Kağan Hakkında Bir Değerlendirme

Su-lu Kağan, bilindiği üzere 716 yılında Türgişlerin başına geçerek onlara çok parlak günler yaşatmıştır. Su-lu'nun başarısının altında elbette birçok sebep yatmaktadır. Bunlardan en önemlisi Kuteybe'nin öldürülmesidir. Bahsettiğimiz üzere Arap ordularının en önemli komutanı olan Kuteybe ile birlikte Arap orduları Semerkand, Buhara gibi muntazam şehirleri ele geçirip, Fergana'ya kadar gelirken Kuteybe'nin kendisi Çin imparatoruna mektup yollamıştır. Ancak Kuteybe'nin ölmesi ile birlikte Arap ordularında birlik ve beraberlik bozulmuş, Emevî sultanı darbe almıştır. İşte Kuteybe'nin ölmesi en çok Su-lu'nun desteğini alan Mâverâünnehir halkına yaramıştır. Su-lu da Arap ordularına karşı bundan sonra bir hayli rahat hareket etme imkânı bulmuştur. Kuteybe'nin ölmesinin yanında bugüne kadar dikkatlerden kaçan bir diğer unsur da Emevîlerin İstanbul kuşatması olmuştur. Emevî hükümdârı Süleyman b. Abdülmelik döneminde Araplar, İstanbul'u ele geçirmek niyetiyle 718 yılında saldırılara başlamış fakat beklenen sonuç elde edilememiştir. Üstelik mevsimin çok sert geçmesi ve Arap ordularında başlayan kıtlık, orduya çok büyük zarar vermiştir.²⁷¹ Sonuç olarak İstanbul'da verilen zaiyat diğer cepheleri de etkilemiştir. Bu cephelerden birisi de Mâverâünnehir bölgesi olmuştur.

Su-lu'nun tarihte ün salmış bir lider olmasındaki diğer bir faktör de Köktürk kağanı Kapgan'ın ölmesi olmuştur. Kapgan, hiç şüphesiz Türgiş tarihinde kötü izler bırakmış bir isimdir. Neticede Kapgan'ın ölmesi ile Türk boyları daha rahat hareket etme imkânı bulmuş, Su-lu da doğudaki tehlikeden kurtularak kendisini “kağan” ilan etmiştir.

Su-lu Kağan'ın vefatı ise Türkistan tarihinde önemli sonuçlar doğurmuştur. Bunlardan en önemlisi Türgiş boylarının birbirlerine karşı amansız mücadelelere girişmesi ki kaynaklarda bu mücadelelerin yoğunluğunu ve gücünü tespit etmek zordur. Ancak Çin kaynaklarında bu mücadele sebebiyle “*Çiftçiler burada zırhlı elbiselerle dolaşıyor ve herkes birbirini esir ediyor.*” şeklinde bir ifadenin geçmesi durumun vehametini göstermesi açısından önemlidir.²⁷²

Diğer önemli sonuç ise Karlukların Türgiş sahasına egemen olmalarıdır. Bilindiği üzere Uygurlara güç yetiremeyen Karluk kuvvetleri Türgişlerin hâkimiyet kurdukları eski sahalara akın ederek bu bölgeye yerleşmiştir.²⁷³ Bunlardan başka Türgiş hâkimiyetinin zayıflamasının ardından Hazarların da 737 yılında Araplara karşı mağlup olduğu hatta Hazar kağanının

²⁷¹ Ostrogorsky, **a.g.e.**, s.146.

²⁷² Barthold, **a.g.e.**, s.102.

²⁷³ İbn Fadlan, **İbn Fadlan Seyahatnamesi**, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, 91-92

görünüşte de olsa İslâmı kabul ettiği bilinmektedir.²⁷⁴ Hazarların mağlup olduğu tarih özellikle Türgişler ile Hazarlar arasında bir anlaşma olup olmadığı sorusunu akla getirmektedir. Bu konuda coğrafyadan yararlanmak mümkündür. Özellikle Hazarlar ile Türgişlerin ticaret yolları üzerinde yer almaları iki kağanlığın aralarında haberleşmenin varlığını göstermektedir. Bunun yanında Hazarlar ile Türgişlerin Araplara karşı daima ittifak arayışında oldukları görülmektedir. Bundan dolayı iki kağanlık arasında haberleşme, takviye ve yardım konularında anlaşma yaptıklarını düşünebiliriz. Son olarak yine Türgişlerin boşluğundan faydalanan Araplar, doğuda yani Mâverâünnehir sahasında hâkimiyeti yeniden tesis etme fırsatını yakalamış; Çinliler de Türk boylarının mücadeleleri sonucunda kuzey istikametinde ilerlemeye başlamıştır. İşte her iki tarafın hedefinin ortak olması da tarihte Talas savaşı olarak anılacak meydan muharebesinin yaşanmasını kaçınılmaz hale getirmiştir.

2.5. İslâm ve Su-lu Kağan

Arap ordularına karşı durmadan mücadele eden Su-lu Kağan'ın Araplara olan katı davranışının altında yalnızca siyasî anlayış olduğu bilinmektedir. Zira Su-lu Kağan Arapların fetih anlayışı ile yaydıkları İslâm dini ile ilgili olumsuz bir tavır sergilememiştir. Bunun en güzel ispatı yanına gelen Müslümanlarla birlikte hareket etmesidir.²⁷⁵ Ayrıca Emevî halifesinin kendisine gönderdiği elçiye de iyi davranmıştır. Bu konuya el-Cahiz ve Yâkut el-Hamevî'de geçen kayıtlar açıklık getirmektedir. Şöyle ki: Cahiz, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri* adlı eserinde Emevî valisi Cüneyd ile Su-lu arasında geçen konuşmayı aktarmıştır.

“Bir defasında Horasan valisi Cunayd b. Abdurrahmân Türk hükümdarı Hâkân ile karşılaştılar. Hâkân'ın durumu ve kuvveti Cunayd'ı korkutup dehşete düşürdü, birlikleri ve ordusu onun gözüne çok göründü, üzerinde çok fena bir tesir bıraktı. Hakân bu vaziyeti ve Cunayd'ın içinde bulunduğu ruh halini anlayınca ona şu şekilde bir haber gönderdi: Korkma! Ben sana bir fenalık yapmak istesem, bu şekilde bir şey yapmadan yerimde durmazdım. Kuvvetlerinin eksik tarafını önceden gördüm. Eğer sana galip gelmek veya bir kötülük yapmak isteseydim düşünmeye fırsat bırakmadan kuvvetlerini tozla duman ederdim. Bu hileyi öğrenip de başka Türklere tatbik etmiyeceğini bilsem kuvvetlerin ve tabyandaki eksik ve hatalı tarafı sana gösterirdim. Senin akıllı ve sülâlen arasında şerefli, faziletli ve dinini iyi bilen bir kimse olduğunu duydum. Dininizi

²⁷⁴ Karatay, **Hazarlar: Yahudi Türkler**, s.97; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.169-170.

²⁷⁵ Kitapçı, **a.g.e.**, s.101; Bunlardan en önemlisi Haris b. Süreyc'tir.

taniyabilmek için sana dinî hükümlerinize dâir bazı şeyler sormak istedim. Sen bana maiyetinle gel, ben de sana yalnız başıma çıkayım. Şahsım için bu hususta gerekli bazı şeyleri sana soracağım. Sakın benden kuşkulayıp endişeye düşme. Benim gibi bir adama gadretmek yakışmaz. Benim gibi bir kimse önce hile ve hudasından emin edipte sonra verdiği sözü bozan bir insan değildir. Biz işlerimizde bile yapmıyan bir milletiz. Hileyi sadece harpte mubah sayarız. Eğer harp hilesiz olacak olsa hileyi harpte dahi mubah görmezdik.” Ayrıca bu konuşmanın ardından Cüneyd’in Su-lu Kağan için “Bu Türkten daha vefalı, daha insafli, daha anlayışlı, daha zeki birini görmedim. Onunla gündüzleyin üç saat karşılıklı olarak konuştuk. Dilinden başka hiç bir yeri kımıldamadı. Ben de dilimden başka hiçbir yerimi kımıldatmadım.”²⁷⁶

Yakut el Hâmevî’nin *Mu‘cemü’l-büldân* adlı eserinde de Emevî halifesi Hişam b. Abdülmelik’in Su-lu Kağan’ı İslâma davet etmek amacıyla gönderdiği elçi ile Su-lu Kağan arasındaki konuşmalar yer almıştır. Şöyle ki:

Hişam b. Abdülmelik, İslâmı kabul etmesi için Türk hakanına bir elçi gönderdi. Elçi olanları şöyle aktardı: “Girdiğimde Türk hakanının elinde bir eyer vardı. Sonra tercümana bakıp kim bu diye sordu. Tercüman bu Arap kralının elçisi diye cevap verdi. Sonra hakan, oğlum diye birine seslendi ve biri evet diyerek karşılık verdi. Sonra beni eti çok ekmeği az olan bir yemek yerine götürdü. Sonra hakan beni yanına çağırdı ve ne istediğimi sordu ve ona ziyafet için teşekkür ettikten sonra: “Kralım, siz yanlış yolda olduğunuz için nasihat vermek istiyor ve sizi İslâma davet ediyor” dedim. Sonra bana “İslâm nedir?” diye sorduğunda İslâmın şartlarını, helal ve haramı, farzları ve ibadetlerini anlattım. Beni birkaç gün cevapsız bıraktı. Sonra her birinin elinde bir sancak olan on kişilik bir grupla yola çıkarken onlara katılmamı istedi. Etrafı ağaçlarla dolu bir tepenin zirvesine ulaşana kadar gittik. Gün doğduğunda hakan gruptan bir askere elindeki sancağı yukarı kaldırıp sallamasını emretti. Asker hakanın emrini yerine getirdikten sonra on bin teçhizatlı askerden oluşan ve şah ! şah ! şah ! diye haykıran bir grup belirip tepenin tam altına gelene kadar ilerledi. Sonra onların başındaki asker tepeye çıkıp hakana hürmetlerini iletti. Ondan sonra hakan, onunla tepeye gelen diğer askerlere aynı emri verdi. Herkesin sancağı yukarı kaldırıp salladıktan sonra tepenin etrafında tepeden tırnağa silahlanmış yüz bin kişilik bir birlik oluştu. Sonra tercümana bakıp bu elçiye dedi ki: “Bu gördüğün topluluğun içinde ne hacamat uzmanı ne

²⁷⁶ Cahiz, a.g.e., s.86-89.

*ayakkabıcı ne de terzi var. Onlar Müslüman olurlarsa nereden yiyecekler ki.” diye söyledi.*²⁷⁷ Verilen örneklerin yanında Su-lu Kağan’ın torunlarının bir İslâm devleti olan Abbasî ordularında görev yaptıkları ve hatta İbn Hakan olarak ün saldıkları bilinmektedir.²⁷⁸ Sonuç olarak Su-lu Kağan’ın İslâm dinine karşı olmadığı görülmektedir.

2.6. Edebiyatta Su-lu Kağan

Su-lu Kağan ile ilgili değinmemiz gereken başka bir konu da edebî eserlere konu olmasıdır. Türk tarihinde büyük işlere imza atan, kısa süre de olsa Türk boylarını hâkimiyetinde birleştiren bir şahsın edebî eserlere konu olması elbette kaçınılmazdır. Burada değinmemiz gereken ilk başlık Dede Korkut Hikâyelerinde geçen Salur Kazan’la ilgili olacaktır. Bu konuda özellikle Ahmet Bican Ercilasun, Salur Kazan ile Su-lu Kağan arasındaki benzerliklere değinerek Orhun Yazıtları Köktürklerin yazılı edebiyatı ise Dede Korkut Hikâyelerinin de Türgişlerin sözlü eseri olabileceğini düşünmektedir.²⁷⁹ Örneğin, Su-lu ile ilgili kaynaklarda şu satırlar yer alır: “*Önceleri Su-lu adamlarını sever ve iyi davranırdı. Karakteri özenli ve hoşgörüsü idi. Her muharebeden sonra elde edilen ganimeti beylerine dağıtırdı. Bu nedenle başka boylar da ona bağlanmıştı.*”²⁸⁰ Aynı durum Salur Kazan için de geçerlidir. Tarihî kaynaklarda Salur Kazan ile Dede Korkut’un aynı tarihlerde yaşadığı bilgisi yer alır. Dede Korkut’un Salur Kazan’a söylediği şiiri Ercilasun, Su-lu Kağan’a atfetmektedir:

“Bir kazana kırk bir atın etini saldı

O kazanı sol eliyle aldı

Sağ eliye üleştirdi.

*Alplar, beyler gören var mı Kazan gibi?”*²⁸¹

Ercilasun ayrıca İç Oğuz’un Dış Oğuz’a düşman olmasını da Sarı ve Kara Türgişlerin mücadelelerine bağlamaktadır.²⁸² Verilen bilgilerin yanında Dede Korkut Hikâyelerinde Salur Kazan’ın oğlunun esir alınması da yer alırken tarihî kaynaklar da bunu desteklemektedir.²⁸³

²⁷⁷ Yâkut el-Hamevî, **a.g.e.**, s.24.

²⁷⁸ Emel Esin, **İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, s.160.

²⁷⁹ Ercilasun, **a.g.e.**, s.126.

²⁸⁰ Chavannes, **a.g.e.**, s.121.

²⁸¹ Ebûlgazi Bahadır Han, **a.g.e.**, s.60-61; Ercilasun, **a.g.e.**, s.127.

²⁸² Ercilasun, **a.g.e.**, s.126.

²⁸³ Belâzûrî, **a.g.e.**, s.492.

Saadettin Gömeç ise *Türk Destanlarına Giriş* adlı eserinde Kaşgarlı Mahmud'un verdiği Zülkarneyn ve Şu mücadelesini ele almış ve Zülkarneyn'e karşı mücadele eden Şu'nun bizzat Su-lu olduğunu savunmuştur.²⁸⁴ Gömeç'in bahsettiği Zülkarneyn olayını Kaşgarlı Mahmud şu şekilde vermiştir:

“Zülkarneyn, Semerkand'ı geçerek Türk ülkelerine doğru yönelmişti. O vakit Türk hakanı Şu adında genç bir adamdı. Büyük bir ordusu vardı. Balasagun yakınındaki Suyab kalesini inşasına başlayan (bizim için fetheden) kişi de o idi. Suyab kalesinde konuşlanmış ordusunda yer alan beyler için her gün üçyüzaltmış davul vurulurdu. Bu adamın –Zülkarneyn'i kastediyorum- yaklaştığı kendisine haber verilmiş; “onunla savaşılmı mı, buyruğunuz nedir?” demişler. Bunun üzerine Şu, ileri kol olmaları ve onun (Zülkarneyn) nehri ne zaman geçtiğini bildirmeleri için Hocend'in kıyısına kırk komutanını yollamış. Bu müfreze Hakan'ın askerlerinden hiç biri fark etmeden vazife için ayrılmış ve Hakan bu öncüler için kaygılanıyormuş. Hakan'ın sefere giderken bile yanına aldığı büyükçe bir gümüş kazanı varmış; bu suyla doldurulur, kazlar ve ördekler içinde yüzdürülürmüş. Ona “savaşılmı mı?” diye sorulduğunda şöyle yanıtlamış: “Şu kazların ve örd”eklerin suya nasıl da daldıklarına bakın!” Bu yanıt oradakileri telaşlandırmış, çünkü onun ne savaşmak ne de geri çekilmek için hazır olmadığını düşünmüşler. Zülkarneyn nehri açmış ve müfreze gece Hakan'a ulaşarak bu geçişi haber vermiş. Şu o gece teyakkuz haline geçmiş ve doğuya kaçmış. Hakan'ın bu çekilişine dair kimseyi ikaz etmeden ayrılışı üzerine halk arasında büyük bir kargaşa hasıl olmuş. Her kim bir binek bulursa kendini onun üzerine atmış ve Hakan'la birlikte gitmiş –biri, diğerinin hayvanına el koymuş ve diğeri birinin hayvanını kapıp kaçmış – böylece sabah gelip çıktığında ordugâh bomboş bir düzlük görünümündeymiş. Bu devirde henüz hiçbir şehir ya da yerleşim –misal Tiraz (Talas), Sipencâb (Sayram), Balasagun ve diğerleri- yoktu ve bilinenlerin hepsi daha sonra inşa edildi. O zamanlar halkın tamamı göçebeydi.”²⁸⁵

²⁸⁴ Saadettin Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara 2009, s.277-278.

²⁸⁵ Kaşgarlı Mahmûd, *Divânü Lugâti't-Türk*, çev. Seçkin Erdi-Serap Tuğba Yurtsever, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005, s.607.

III. BÖLÜM

TALAS SAVAŞI VE ETKİLERİ

3.1. Talas Savaşı'na Kadar Karluklar

Karluklar, Talas savaşında Abbasîlere destek veren, Türk hâkimiyetinin Hazar'ın kuzey bölgelerine ve Mâverâünnehir'e yayılmasını sağlan bir Türk boyudur.²⁸⁶ Bilindiği üzere Karluklar, tarih sahnesinde ilk olarak Altay Dağlarının batısında yer alan Pu-ku-chen Suyu'nun civarında görülmüşlerdir.²⁸⁷ Çin yıllıklarında Ko-lo-lu şeklinde adlandırılan Karlukların bu bölgede Orhun Yazıtlarında da aktarıldığı gibi üç boy halinde yaşadıkları bilinmektedir. Bu boylar, Mou-ts'e (Mou-luo), Ch'ih-ssu (P'o-fu), T'a-shih-li'dir.²⁸⁸ Karlukların üç boy hâlinde yaşamaları kaynaklarda Üç Karluk olarak adlandırılmalarına neden olmuştur.

Karlukların siyasî tarihinde Köktürkler önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle kaynaklarda Töles boylarından anılmayan Karlukların, Köktürklerin bir kolu olarak yer aldığı söylenmektedir.²⁸⁹ Karluk adına ilk olarak İşbara Kağan'a karşı çıkan bir isyanda rastlanmaktadır.²⁹⁰ İlerleyen süreçte Batı Köktürlere tâbi olan Karluklar, yalnız 630 yılında Tong Yabgu'ya karşı isyan ederek onu öldürmüşlerdir.²⁹¹ Yaşanan olaylar Köktürk hâkimiyetini zayıflatmış ve boylar birlikteliği dağılmıştır. Bu sebepten Karluklar da 657 yılında Batı Köktürklerin zayıflamasıyla birlikte resmen Çin'e bağlanmışlardır.²⁹² Bu tarihten itibaren Karluk adı kaynaklarda görülmemektedir.

Kutluk Kağan ile yeniden siyasî güç hâline gelen Köktürkler, kısa zaman içerisinde hâkimiyetlerini genişletmiştir. Bu durum Köktürlere yönelik düşmanlıkların artmasına neden olmuştur. Sonuçta Çin'in tahriki ile Köktürlere karşı isyan eden Karluklar, Kapgan Kağan döneminde Tamıg Iduk-baş savaşında Köktürk ordusuna mağlup olmuştur.²⁹³ Yaşanan bu hezimet sonucunda Karluklar, 714 (bazı kaynaklarda 715) yılında Çin'e bağlanmışlardır.²⁹⁴

²⁸⁶ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.146.

²⁸⁷ Ahmet Taşağıl, "Karlukların Coğrafi Dağılımı Üzerine", **Türkiyat Mecmuası**, C.XXIV, 2014, s.76.

²⁸⁸ Taşağıl, **Çin kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, s.63.

²⁸⁹ Taşağıl, **a.g.m.**, s.76.

²⁹⁰ Hüseyin Salman, **Karluklar**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1973, s.26.

²⁹¹ Grousset, **a.g.e.**, s.106.

²⁹² Gumilév, **a.g.e.**, s.446.

²⁹³ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.121.

²⁹⁴ Chavannes, **a.g.e.**, s.398; Grousset, **a.g.e.**, s.122.

Bilge Kağan döneminde Karluklar yeniden isyan etmişlerse de Bilge Kağan, Karluk isyanını bastırmıştır (718).²⁹⁵ Bilge Kağan'ın ölümü ile birlikte Karluklar, Uygurlar ve Basmiller ile anlaşıp Köktürklerin yıkılmasında etkili olmuşlardır. Köktürklerin yıkılmasıyla Basmiller hâkim güç durumuna gelmişlerdir. Böylelikle Basmillerin hâkimiyetinde Uygurlar sol yabguluğu, Karluklar ise sağ yabguluğu paylaşmışlardır.²⁹⁶ Ancak bu birlikteliğin kısa sürede bozulmasıyla Uygurlar, Basmilleri mağlup etmiştir. Basmillerin mağlup edilmesiyle Karluklar, 744 yılında Uygulara bağlanmıştır.²⁹⁷ Bu tarihten sonra Karluk-Uygur mücadelesinin yaşandığını kaynaklardan öğrenmekteyiz. Sonuçta Karluklar, 746-747 yıllarında mağlup olmalarının ardından Türkişlerin bölgesine gitmişlerdir.²⁹⁸

3.2. Talas Savaşı'na Kadar Çin'in Genel Durumuna Kısa Bir Bakış

VII. yüzyılın başlarında ortaya çıkan T'ang Hanedanlığı Çin'e en parlak günlerini yaşatan hanedanlıklardan biridir.²⁹⁹ Tarihî süreç içerisinde Türk boyları arasındaki mücadeleden faydalanıp hâkimiyetini genişleten T'ang Hanedanlığı, zaman zaman siyasî dengelerin değişmesi ile birlikte geri çekilmek zorunda kalmıştır. Hâkimiyet alanını genişletmek isteyen T'ang Hanedanlığı döneminde Türklere karşı iki yola başvurduğu görülmektedir. Bunlardan ilki tedip seferleri, ikincisi ise kenar bölgeleri yatıştırma politikasıdır³⁰⁰ ki bunun en güzel örneği Dört Garnizon'un oluşturulmasıdır. Özellikle Batı Köktürk hâkimiyetinin zayıflamasıyla birlikte kurulan bu garnizonların siyasî, sosyal ve ekonomik açıdan Çin'e faydası olmuştur.³⁰¹

T'ang siyasî tarihinde T'ai-tsung'un önemli yeri bulunmaktadır. Çünkü T'ai-tsung 630 yılında başta Köktürkler olmak üzere kuzeyde yer alan boyların topraklarına hâkim olmuştur. Bundan dolayı T'ai-tsung boy beylerinin huzurunda Gök Kağan unvanını alarak Türkler üzerindeki hâkimiyetini kabul ettirmiştir.³⁰² Çin'in en fazla mücadele ettiği diğer bir devlet ise Tibet olmuştur. Özellikle Kao-tsung döneminde yapılan savaşlarda Tibet ordusu, Çin'i ağır mağlubiyetlere uğratmıştır.³⁰³ Çin tarihinin ilk kadın imparatoru olan Wu Zeitan ise 689 yılında

²⁹⁵ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.124.

²⁹⁶ Gülçin Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2004, s.12.

²⁹⁷ Golden, **a.g.e.**, s.230.

²⁹⁸ Taşağıl, **a.g.m.**, s.81.

²⁹⁹ Golden, **Dünya Tarihinde Orta Asya**, s.75.

³⁰⁰ Tedip seferleri isyanları bastırmak için yapılan seferlerdir. Kenar bölgeleri yatıştırma politikası ise ele geçirilen topraklarda valilikler, garnizonlar kurmaktır. Gülnar Kara, "Tang Hanedanının Türk Topraklarını Hâkimiyet Altına Alma Çabaları", **Bilig**, S.84, s.46.

³⁰¹ Salman, **a.g.m.**, s.921-922.

³⁰² Golden, **Dünya Tarihinde Orta Asya**, s.75.

³⁰³ Gumilév, **a.g.e.**, s.315-317.

T'ang ismini kaldırarak 690 yılından itibaren hanedanlığın adını Chou (Zhou) olarak değiştirmiştir.³⁰⁴ Bu dönem içerisinde Çin topraklarında karışıklıklar başlamıştır. İçte yaşanan bu olaylar Köktürklerin yeniden teşkilatlanmasına olanak sağlamıştır. Kutluk Kağan liderliğinde Köktürklerin kurulması, Kapgan Kağan döneminde başarıların kazanılması Çin'deki istikrarsızlıktan kaynaklanmıştır. Köktürklerin yeniden teşkilatlanması, Çin'e karşı seferlere girişilmesi T'ang Hanedanlığı'nı oldukça etkilemiştir. Köktürklerin yanında Türgişlerle mücadele edilmesi de hanedanlığı zor durumda bırakmıştır. Ayrıca bu mücadelelerde Çin'e karşı Tibetlilerin Türgişler ile ittifak yaptıkları da bilinmektedir.

Köktürk kağanı Bilge ile Türgiş kağanı Su-lu'nun ölümleri ise Çin'e oldukça fayda sağlamıştır. İki güçlü Türk kağanının ölümü sonucunda Türkistan'da birliktelik bozulmuş, siyasî istikrarsızlık baş göstermiştir. Bundan dolayı T'ang Hanedanlığı batı bölgelerine karşı askerî harekâtlara girişerek başarılar kazanmıştır. Bu başarılarda şüphesiz Koreli General Kao Sien-çi önemli rol oynamıştır. Kao, Tibetlileri mağlup etmesinin yanında Türkistan'daki beyleri esir alarak Çin sarayına getirmiştir. Ortaya çıkan bu duruma bakılarak 750 yılı Çinlilerin en parlak dönemi olarak adlandırılabilir.³⁰⁵

3.3. Talas Savaşı'nın Sebepleri

Talas savaşı; 751 yılının Temmuz ayında Türkistan'da siyasî istikrarsızlığın sonucunda Arap ve Çin ordularının karşı karşıya geldiği, ekonomik çıkarların ön planda olduğu, Türk boylarından Karlukların Araplara yardım ettiği ve oluşan ittifak sonucunda Çin'in yenilgiye uğratıldığı meydan savaşıdır.³⁰⁶ Ancak Talas savaşına giriş yapmadan, savaşı anlatmadan önce ilk olarak savaşın sebeplerini, olayların gelişimini ve bu zaman zarfında meydana gelen hadiseleri anlatmak yerinde olacaktır.

Talas savaşının sebepleri arasında en önemlisi hiç şüphesiz Türkistan'da ortaya çıkan siyasî istikrarsızlıktır. Bilindiği üzere VIII. yüzyılın ilk yarısında Türgişler; Su-lu Kağan ile Türkistan'da önemli bir güç haline gelmiş, Emevî ordularına karşı başarılı mücadeleler vermiş, hatta Mâverâünnehir halkının kurtarıcısı haline gelmiştir. Öte yandan Türgişlerle evlilik yoluyla ittifak kuran Köktürkler de Bilge Kağan³⁰⁷ devrinde Türk boylarını hâkimiyet altına almış,

³⁰⁴ Gumilév, **a.g.e.**, s.347; Beckwith, **a.g.e.**, s.65.

³⁰⁵ Beckwith, **a.g.e.**, s.143.

³⁰⁶ Talas Savaşı ile ilgili olarak hem dönem kaynaklarında hem de araştırma eserlerinde ve makalelerde fazla bilgi bulunmamaktadır.

³⁰⁷ Bilge Kağan, Kapgan'dan sonra Köktürklerin başına geçmiş, Türk boylarını hâkimiyetinde birleştirmiş ve Türkistan'da ciddi bir güç haline gelmiştir. Bilge Kağan'ın adı Çin kaynaklarında Mo-chi-lien olarak geçmektedir. Kağan olmadan önceki unvanı ise Kığış Şad anlamına gelen Hsiao-sha'dır. İsenbike Togan-Gülnar Kara-Cahide Baysal, **Çin Kaynaklarında Türkler: Eski Tang Tarihi (Chiu T'ang-shu)**, 3.baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s.51; Taşağıl, **Gök Türkler**, C.III, s.366.

Çin'e karşı başarılı harekâtlar gerçekleştirmiştir. Ancak ilerleyen yıllarda Türgiş kağanı Su-lu'un vefatı sonucunda Türgiş boy birlikteliğinin dağılması, Batı Türkistan'da otorite boşluğunun meydana gelmesi ve son olarak Bilge Kağan'ın zehirlenmesi sonucunda Köktürk hâkimiyetinin son bulması Türkistan'da kargaşayı da beraberinde getirmiştir.³⁰⁸ Bu siyasî kargaşa yeni kurulan Abbasîlerin ve Çin'in Batı Türkistan'da tek hâkim olmak istemeleri üzerine mücadelerin yaşanmasına sebep olmuştur.³⁰⁹

Savaşın ortaya çıkmasında Çin'in uyguladığı politikalar da etkili olmuştur. Bilindiği üzere Emevî ordularına karşı Mâverâünnehir halkına yardım etmeyen Çin, Türgişlerin dağılması ve 747-750 yıllarında Tibet ordularını mağlup etmesiyle birlikte Türkistan'da rahat hareket etme imkânı bulmuş ve buradaki olaylarla yakından ilgilenmeye başlamıştır.³¹⁰ Bunun yanında Çin'in Türk boyları üzerinde yeniden hâkimiyet tesis etmek istemesi de Talas savaşının meydana gelmesinin önemli nedenlerindendir.

Savaşın nedenleri arasında bir diğer önemli sebep de ekonomidir. Bilindiği üzere bir devleti oluşturan, devletin varlığını sağlayan, idarî ve siyasî işlerin yolunda ilerlemesine katkıda bulunan yegâne unsur ekonomidir. Bundan dolayı Abbasîlerin İpek Yolu'ndan kazanç elde etme, Çinlilerin bu yolda hâkimiyet kurma emelleri iki ordunun Talas nehrinde karşı karşıya gelmelerine neden olmuştur.³¹¹ Görüldüğü üzere savaşın ortaya çıkmasında hem siyasî amaçlar hem de iktisadî hedefler yer almaktadır.

Talas savaşının gerçekleşmesine katkı sunan ve bahsedilmesi gereken en önemli isim şüphesiz Çin'in Koreli generali Kao Sien-çi'tir.³¹² Kao, Çin'in geniş yetkilere sahip Kuça valisidir. Göreve getirildikten sonra Tibet ordusuna boyun eğdirmiş, Türkistan'da yaşayan bazı

³⁰⁸ Bilge Kağan bilindiği üzere 734 yılında elçisi Buyruk Çor tarafından zehirlenmiştir. Bilge Kağan'ın ölümü Köktürklerin hayatında önemli yer işgal eder. Zira Bilge'nin ölümü ile birlikte Köktürk topraklarında birlik bozulmuş ve sonuç olarak Köktürklerin son kağanının öldürülmesi ile Köktürkler yıkılmıştır. Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.128; Taşağıl, **Bozkırın Kağanlıkları**, s.172.

³⁰⁹ Ertuğrul Ceylan, "Çin Kaynaklarına Göre İslamiyet'in Çin'e Girişi", **Current Research in Social Sciences**, C.II, S.2, s.31.

³¹⁰ Chavannes, **a.g.e.**, s.364; Beckwith, **a.g.e.**, s.139-143.

³¹¹ İpek Yolu güzergâhındaki şehirlere hâkim olmak siyasî açıdan devletlere güç vermiştir. Bu bakımdan Çin İmparatorluğu da bu yolda hâkimiyet kurmak istemiştir. Bu konu hakkında İzzet Cıvgın "*Çinliler İpek Yolu'nun açılmasıyla birlikte, Pers ülkesine kadar olan bölgenin denetimini göçerlerden devralmak ve ticari faaliyetlerine daha istikrarlı bir yapı kazandırmak istemişler, bu doğrultuda Batı Türkistan'a doğru genişlemek için ellerinden geleni yapmışlardır.*" sözlerine yer vermiştir. İzzet Cıvgın-Remzi Yardımcı, **İslam Öncesi Türk Tarihi**, Nobel Yayınları, Ankara 2007, s.88-89; Peter Golden, İpek Yolu ve ipek ticareti için "*İpek, Orta Asya diplomasisinde mühim rol oynadı ve milletlerarası bir para birimi olarak kullanıldı. Çin'den ipek ihracı, servet meydana getirmekle kalmıyor hükümdarın hakimiyetini de meşrulaştırıyordu. İpek büyük sermayeydi ve siyasî semereleri de vardı.*" Golden, **Dünya Tarihinde Orta Asya**, s.70.

³¹² Kao Sien-çi yaptığı seferlerle ve kazandığı zaferlerle Çin tarihinde önemli rol oynamıştır. Bundan dolayı Çin Dağlarının Efendisi olarak ün yapmıştır. Beckwith, **a.g.e.**, s.143.

beyleri esir almış³¹³ ve Çin'in sınırlarını genişletmiştir. Bütün bu faaliyetleri sonucunda da Çin ile Abbâsî orduları karşı karşıya gelmiştir.

3.4. Talas Savaşı

Talas savaşı hakkında günümüze kadar ulaşan çok az sayıda kaynak bilgi vermektedir. Araplar arasında ilk defa kronolojik eser yazan Halife b. Hayyât, Türklerle ilgili çok fazla bilgi veren Taberî, Arapların savaşlarını anlatan Belâzurî ile *Tarih* adlı eseriyle ünlü Ya'kubî, Talas savaşı ile ilgili hiçbir bilgi vermezler.³¹⁴ Nesimi Yazıcı bu duruma “İslâm kaynakları Talas savaşı hakkında fazla malumat vermez. Bu durum belki de bu müelliflerin bu sırada İslâm devleti merkezindeki hanedan değişikliği ile bu değişikliğin sebep olduğu iç gelişmelerle fazlaca meşgul olmaları, dolayısıyla devletin en doğusundaki, bu çok önemli hadiseye fazla değer vermemiş olmalarıyla ilgilidir.” sözleriyle açıklık getirmiştir.³¹⁵ Yazıcı'nın verdiği bu yoruma biz de katılıyoruz. Çünkü Abbasîlerin kurulması ve sonrasında Abbasîlere karşı isyanların çıkması müelliflerin daha çok iç olaylarla alâkâdar olmalarına neden olmuştur.³¹⁶

Talas savaşı hakkında ilk bilgileri veren İbn Tayfur'dur.³¹⁷ İbn Tayfur, *Kitâbu'l- Bağdad* adlı kitabında Talas savaşı hakkında bilgiler vermiştir. İbn Tayfur'un yanında Makdisî *el Bed' ve't-Târih* adlı kitabının 22. faslında, İbnü'l-Esîr ise *el-Kâmil Fi't-Tarih* adlı eserinde bu savaş hakkında bilgiler vermiştir.³¹⁸ Ancak bu kaynaklarda savaş, teferruatlı olarak değil, çok yüzeysel anlatılmıştır. Çin yıllıklarında ise Arap kaynaklarına göre daha fazla bilgi bulunmaktadır. Günümüzde Talas savaşı ile ilgili bilgilerin çoğunu Çin yıllıklarından öğrenmekteyiz.

³¹³ Kao, Türk beylerinden bir çoğunu esir etmiş ve esir aldığı insanları Çin sarayına göndermiştir. Bu isimler arasında Türgiş hanı İpo da bulunmaktaydı. Mehmet Şemseddin Günaltay, “Abbasoğulları İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü”, *Belleten*, C.IV, S.23-24, 1942, s.188.

³¹⁴ Karatay, *Türklerin İslâmı Kabulü*, s.117.

³¹⁵ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1992, s.17.

³¹⁶ Abbasîlerin iktidarı ele geçirmesi birçok sonucu doğurmuştur. Bunlardan birincisi ihtilal karşıtı olanların isyanıdır. Özellikle Abbasîlerin siyasî birliği sağlamak istemesi isyanları beraberinde getirmiştir. Bunlardan Emevîlerin Irak valisi İbn Hubeyre Abbasîlere uzun süre teslim olmamış ve Abbasîlere karşı mücadele vermiştir. Abbasîlerin uğraştığı ikinci olay ihtilali gerçekleştirenler olmuştur. Bunların amacı ihtilal sonrası devlete Hz. Ali'nin soyundan kişilerin geçmesiydi. Ancak Abbâsî devleti kurulunca ülkede huzursuzluk baş göstermemesi için ihtilal yanlısı kişiler de ortadan kaldırılmıştır. Apak, *a.g.e.*, s.50-52.

³¹⁷ Bahattin Keleş, *a.g.m.*, s.87.

³¹⁸ Abdülkerim Özaydın, *el-Bed' ve't-Târih*, *DİA*, C.V, 1992, s.289-290.

Savaş aslında Mâverâünnehir’de bulunan mahallî hükümdârların anlaşmazlığı ile ortaya çıkmıştır. Bilindiği üzere 750 yılında Fergana³¹⁹ İhşidi ile Taşkent³²⁰ hükümdârı arasında yaşanan mücadele zamanla savaşa dönüşmüştür. Bu savaşta Türgişler, Taşkent hükümdarının yanında yer almışlar, Fergana İhşidi de kendisine karşı oluşan ittifak sonucu zor durumda kalınca bölgeye Çin’i davet etmiş ve bu da savaşın çıkmasına sebep olmuştur.

Fergana’dan gelen yardım çağrısı üzerine hemen harekete geçen Çinli komutan Kao Sien-çi, önce Taşkent’e sefer düzenlemiştir. Bunun sebebi de Çin’e karşı siyasî olarak tehlikenin Taşkent’ten geleceğini düşünmesidir.³²¹ Kao, Taşkent’e gelerek Taşkent hükümdârını, Türgiş kağanını ve daha birçok kişiyi esir alarak Çin sarayına göndermiştir.³²² Bu arada Kao’nun emri altında bulunan Taşkent valisi bazı kaynaklara göre itaatsizliği, bazı kaynaklara göre de Kao’nun hırsı yüzünden öldürülmüştür.³²³ Taşkent valisinin oğlunun Çinlilerin elinden kaçarak Abbasîlerden yardım talebinde bulunmasının yanı sıra Talas’ı ele geçiren Abbasîlerden Salih b. Humeyd’in Çin ordusu tarafından kuşatılması Abbasîlerin Horasan valisi Ebu Müslim’in harekete geçmesine olanak sağlamıştır. Kısa süre sonra Ebu Müslim, emri altındaki Ziyad b. Salih’e yardımcı kuvvetler göndermiş, bu da savaşın yaşanmasına neden olmuştur.³²⁴

Artık bilinen bir gerçek ki Talas (Taraz) Savaşı, 751 yılında (Hicrî Takvim’de Zilhicce 133) Talas³²⁵ şehrini yakınlarında yer alan Atlah’ta meydana gelmiştir.³²⁶ Savaş beş gün sürmüş, savaşın beşinci gününde Karlukların³²⁷ Abbasîlerin tarafına geçmesi ve Çin ordularına

³¹⁹ Kaynaklarda Fergana için Türkistan’ın kapısı denilmektedir. Bu konu hakkında Hudûdü'l-Âlem’de “*Fergana, zengin, büyük ve çok güzel bir ülkedir. Çok sayıda dağları, ovaları, akarsuları ve kasabaları vardır. Fergana, Türkistân’ın kapısıdır.*” bilgisi yer alır. **Hudûdü'l-Âlem**, s.71-72; Ya’kubî’nin eserinde ise “*Fergana şehri Kâsân denilen hükümdarın oturduğu yerdir. Görkemli ve büyük bir şehirdir.*” satırlarına yer verilmiştir. Ya’kubî, **a.g.e.**, s.98.

³²⁰ Taşkent (Şaş, Şe) şehri Türk tarihinde önemli konuma sahiptir. Bu şehir hakkında Ya’kubî, “*Türklerle savaşılan şehirdir. Aynı zamanda Semerkand arazisinin sonudur.*” demektedir.. Ya’kubî, **a.g.e.**, s.98; Hudûdü'l-Âlemde ise “*Çâç (Câc), büyük ve zengin bir bölgedir.*” bilgisi geçmektedir. **Hudûdü'l-Âlem**, s.74.

³²¹ Hakkı Dursun Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, 4.baskı, İlgî Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s.72; Ahmet Taşağıl, “Talas Savaşı”, **DİA**, C.XXXIV, 2010, s.501.

³²² Günaltay, **a.g.m.**, s.23-24.

³²³ Chavannes, **a.g.e.**, s.194, 364.

³²⁴ Klyashtorny-Sultanov, **a.g.e.**, s.116.

³²⁵ Taraz (Tarâz) olarak bilinen kent. Bu ada sahip iki kent vardır. Biri ulug talas, diğeri İslam sınırında bulunan kumi talas’tır. Kaşgarlı Mahmud, **a.g.e.**, s.523; İbn Havkal, “Taraz, Müslüman Türklerin ticaret yeridir.”, s.442;

³²⁶ Douglas Morton Dunlop, “A new Source of Information on the Battle of Talas or Atlakh”, **UAJ**, XXXVI/3-4 (1964), s. 326-330.

³²⁷ Türk tarihinde önemli rol oynayan Karlukların Türgişlerin zayıflamasıyla beraber Talas civarına geldiği bilinmektedir. Ancak bilim dünyasında tartışılan konu Karlukların tam teşekküllü bir devlet olarak ne zaman kurulduğudur. Hüseyin Salman yaptığı araştırmalar sonucunda Karluk Kağanlığı’nın 780 yılında kurulabileceğini söylemektedir. Hüseyin Salman, “Karluk Devleti’nin Kuruluş Tarihi Meselesi”, **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, C.I, S.1, 2014, s.6.

arkadan saldırmalarıyla Çin ağır bir darbe almıştır.³²⁸ Savaş sırasında Kao Sien-çi zor durumda kalmış, yaşanan hezimetten sonra kendi hayatının da tehlikeye girdiğini görünce daha fazla asker kaybetmemek amacıyla ertesi gün savaş meydanından kaçmak zorunda kalmıştır. Hezimetin ardından büyük bir hengame baş göstermiş, Kao kaçarken kendi ordusuna dahi zarar vermiştir.³²⁹ Sonuç olarak Abbasîler müttefikleri Karluklar ile birlikte önemli bir zafer kazanmıştır.

Kaynaklarda Çin ordusunun sayısı hakkında verilen bilgilerde farklılıklar vardır. Örneğin Çin yıllıklarında bu sayı Yeni Tang Tarihi'nde 20 bin, Eski Tang Tarihi'nde 20 bin, Tung Chien adlı kitapta 30 bin, Tang Devri Ansiklopedisi'nde 70 bin olarak verilmiştir.³³⁰ Arap kaynaklarından İbnü'l-Esîr'de ise bu sayı 100 bin olarak geçmektedir. Bunun yanında İbnü'l-Esîr savaşta 50 bine yakın Çin askerinin öldürüldüğünü, 20 bin civarı askerin de Araplar tarafından esir alındığını belirtmiştir.³³¹ Makdisi ise Talas savaşında 45 bin Çinlinin öldürüldüğünü, 25 bin askerin esir edildiğini kaydetmiştir.³³² Barthold, Çin ve Arap kaynaklarının bilgilerini karşılaştırarak Arap kaynaklarında verilen rakamların abartılı olduğunu ifade etmiştir.³³³

Savaşın sonuçları arasında en büyük kültürel değişim, savaşta esir alınan Çinli askerlerden öğrenilen kağıt tekniğinin Semerkand'a taşınmış olması ile kağıt yapma tekniğinin Doğu'dan Batı'ya aktarılmış olmasıdır.³³⁴ Bu savaş, tarihte Çin ve Arap ordularının karşılaştığı ilk ve son savaş olmuştur.³³⁵

Talas savaşına yönelik Arap tarihçi Makdisî kitabında şu bilgilere yer vermiştir:

“Ebû Müslim, Ziyâd b. Sâlih'i Mâveraünnehr'deki bazı yerleri fethetmek için gönderdi. Ziyâd bazı fetihlerde bulundu ve hatta Taraz ve Atlah'a ulaştı. Çinliler de harekete geçtiler ve sayıları yüz binden fazla olduğu halde geldiler. Sa'id b. Humeyd, Taraz şehrini tahkim etti ve kendisi de şehre kapandı. Bu sırada Semerkand'daki karargâhında bulunan Ebû Müslim civar valilerden Sa'id için

³²⁸ Talas Savaşı'nda Karlukların Abbasîlerle anlaştığı bilinen bir gerçektir. Ancak İbnü'l Esir eserinde Karluk adından bahsetmez.

³²⁹ Chavannes, **a.g.e.**, s.365.

³³⁰ En-Lin, “Talas Seferi Hakkında Bir İnceleme” , **TTK Bildiriler**, 7.Türk Tarih Kongresi, 1972, s.418-419.

³³¹ İbnü'l- Esîr, **a.g.e.**, C.V, s.365.

³³² Abdilkhakim Burkhanadin, The Battle of Atlah and Its Importance In The History of Middle Sirdarya Basin” **Journal of Philosophy, Culture and Political Science**, S.3, 2018, s.121.

³³³ Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s.211-212.

³³⁴ Apak, **a.g.e.**, s.58; Hitti, eserinde kağıdın kökeni hakkında Arapça bir kelime olan “kağad”ı göstermekte ve bu kelimenin Çince'den geçtiğini düşünmektedir. Hitti, **a.g.e.**, s.637.

³³⁵ Beckwith, **a.g.e.**, s.147.

yardımcı kuvvetler ve gönüllüler temenini istedi. Sa'id, Çinlilerin üzerine birkaç taarruzda bulundu ve onlardan 45 bin kişiyi katl, 20 binini esir etti. Diğerleri kaçtılar. Müslümanlar onların karargâhını ele geçirdiler. Sa'id daha sonra Buhara'ya döndü.”³³⁶

İbnü'l-Esîr ise kitabında Talas savaşı ile ilgili olarak şu bilgilere yer vermiştir:

“Yine bu yıl içerisinde Fergâna ihşidi (beyi) ile Şâş hükümdarı arasında anlaşmazlık çıktı. Ihşid Çin imparatorundan yardım istedi, imparator da yüz bin savaşçı ile yardım etti. Bu savaşçılar geldiler, Şâş melikini sıkıştırıp kuşattılar. Şâş meliki bunun üzerine Çin imparatoruna itaat göstermeğe razı oldu. Kendisine ve adamlarına her hangi bir kötülük yapıp ilişilmedi. Ebû Müslim Çinlilerin gelişini haber aldı, bunlarla harp etmesi için Ziyâd b. Sâlih'i gönderdi. Tırâz (Talaş) nehrinde birbirleriyle karşılaştılar. Müslümanlar Çinlilere karşı zafer kazandılar ve elli bin kadarını öldürüp yirmi bin kadarını da esir ettiler. Geriye kalanlar ise Çin'e kaçtılar. Bu olay 133 senesinin zilhicce ayında vukû buldu.”³³⁷

3.5. Talas Savaşı Hakkında Bir Değerlendirme

Günümüzde Talas savaşı değerlendirilirken “Türklerin İslâmiyeti kabul ettiği savaş” olarak bir değerlendirme yapılmaktadır.³³⁸ Özellikle Millî Eğitim Bakanlığı tarafından çıkarılan lise tarih ders kitaplarında bu savaşla birlikte Türklerin İslâmiyete geçtiği bildirilmektedir.³³⁹ Ancak bahsi geçen bu bilginin maalesef gerçeklerle bir ilgisi bulunmamaktadır. Birincisi Talas savaşına Türklerin tamamı değil yalnız Türklerden bir boy katılmıştır. Millî Eğitim Bakanlığı 9. Sınıf Tarih Ders Kitabı'nda konu ile ilgili olarak “*Türklerle Müslüman Arapların ortak güçleri Talas'ta Çin kuvvetleriyle karşılaştı. Türklerin desteğini alan Müslüman Araplar, 751'de Talas Savaşı'nı kazandı.*” bilgisi verilmektedir.³⁴⁰ İkincisi savaşa katılan Karlukların bahsi geçen dönemde Türk boylarına hükmetme gibi siyasî gücü bulunmamaktadır. Yani Karlukların gerçekleştirdiği faaliyetler yalnızca Karluk boyunu, Karluk halkını ilgilendirmiştir.

³³⁶ Yıldız, a.g.e., s.70.

³³⁷ İbnü'l-Esîr, a.g.e., C.V, s.365.

³³⁸ Hakkı Dursun Yıldız, **İslâmiyet Türkler**, 4.baskı, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011; Bahattin Keleş, “Talas Savaşı'nın Türklerin İslamiyeti Kabul Etmelerindeki Yeri ve Önemi”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, sayı 225, 2016, s.83-96.

³³⁹ Özgür Aktaş, “Tarih Ders Kitaplarında Savaş Konularının Anlatımı Üzerine Bir Değerlendirme”, **Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, s.14, 2013, s.82, 89.

³⁴⁰ Kolektif, **Orta Öğretim Tarih Ders Kitabı**, ed. Mehmet Ali Kapar, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 2019, s.156.

Bunun yanında Talas savaşıdan sonra Karlukların uzun yıllar Müslümanlığı kabul etmediği de bilinen bir gerçektir.³⁴¹ Millî Eğitim Bakanlığı tarih ders kitabında ise “*Karluklar 751 yılında Araplarla Çinliler arasında yapılan Talas Savaşı’nda Arapları destekleyerek Çin’in yenilmesinde etkili oldular. Karahanlılar Devleti’nin kuruluşunda rol oynayan Karluklar Orta Asya’da İslamiyet’i kabul eden ilk Türk topluluğu olarak tarihe geçtiler.*” bilgisi verilmiştir.³⁴² Tüm bunların yanında Türklerin uzun yıllar savaştığı milletle bir anda kaynaşıp İslâmı kabul etmesi de imkânsızdır, zira Emevîler döneminde Türkişlerle Araplar arasında önemli savaşlar yaşanmıştır. Emevîlerin yıkılması ve Abbasîlerin kurulması arasında geçen süre zarfında Türklerin Araplarla kaynaşıp Müslüman olması da oldukça zordur. Sonuç olarak Talas savaşında Türklerin İslâmı kabul ettiği gibi bir düşünce ve yorum gerçeğe dayanmamaktadır.

Ayrıca Talas savaşı hakkında ileri sürülen fikirler arasında “Türklerin İslâmı tanıdığı savaş” düşüncesi de yer almaktadır. Ancak bu düşünce de gerçeklere dayanmamaktadır, zira Türkler Arap toplumunu, Hz. Muhammed’i, İslâm dinini daha öncede tanımaktaydılar. Hz. Muhammed döneminden sonra gelen halifeler döneminde ve Emevîler zamanında da Türkler elbette ki İslâmı biliyordu. Ayrıca Türklerin İslâm dinini, Arap toplumunu yakın olarak tanıdıklarına kanıt olarak Sâsânîlerde paralı askerlik yapmaları da gösterilebilir.³⁴³ Yine Emevîler döneminde sınırlarda inşa edilen ribatlarda, Mâverâünnehir’de İslâmı yaymaya çalışmışlardır.³⁴⁴ Bütün bunların yanı sıra Talas savaşından çok daha önce Mâverâünnehir halkından kişiler, Türklerden bazı kimseler İslâmı kabul etmiştir.³⁴⁵ Bu yüzden Talas savaşına “tanışmak” vasfını yüklemek kesinlikle yanlıştır.

Talas savaşı ile ilgili olarak “Çin’in kaderini belirleyen savaş” olduğunu söyleyenler de bulunmaktadır. Bu görüşü savunanlar Talas savaşında Kao’nun çok sayıda asker kaybetmesine dayanmaktadır. Ancak Çin’in sadece Batı bölgelerinden sorumlu askerlerin ölmesi imparatorluğun kaderini belirlemede çok etkili olmamıştır. Nitekim Çin, Talas savaşından sonra yine kalabalık ordularla mücadelelere girişmiştir. Bu yüzden Talas savaşının Çin sarayında olağanüstü bir olay olarak karşıladığını söylemek de zordur. Ayrıca Çin ordusu 753 yılında Tibet’i de ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Çin’i asıl yoran hadiseler Talas savaşının

³⁴¹ Karatay, **Türklerin İslâmı Kabulü**, s. 119.

³⁴² Sami Tüysüz, **Orta Öğretim Tarih Ders Kitabı**, Tuna Matbaacılık, Ankara 2019, s.128.

³⁴³ Gülseri Okudan, “ X. Yüzyılda Çinlilerin ve Arapların Türkistan’da Hakimiyet Mücadelesi: Talas Meydan Muharebesi”, **ASEAD**, C.V, S.11, 2018, s.31.

³⁴⁴ Bekir Biçer, **Türklerin İslamlaşma Süreci**, 2.baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2013, s.131; Türklerin İslâmiyeti kabul etmelerinin kültürel sebepleri için bkz: Muallâ Uydu, **Türk-İslâm Bütünleşmesi**, Hamle Yayınları, İstanbul 1995.

³⁴⁵ Bu konu üzerinde Zekeriya Kitapçı ayrıntılı bilgiler vermektedir. Detaylı bilgi için bkz. Zekeriya Kitapçı, **Türkistan’da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları**.

ardından doğudan Kitanların, güneyden Tibetlilerin saldırıları ile 755 yılında meydana gelen An-lu-şan isyanıdır.³⁴⁶

³⁴⁶ Gumilév, **a.g.e.**, s.446; Lev Gumilév, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, çev. Ahsen Batur, 3.baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s.217.

SONUÇ

Türkistan, Türklerin kadim coğrafyasıdır ve bu coğrafya, doğal zenginliklere sahip olmasının yanı sıra tarihin her döneminde ticaret yolları üzerinde bulunması sebebiyle Türklerin kendi aralarındaki mücadelelerine sahne olmuştur. Elbette ki Türkistan diğer milletlerin de dikkatini çekmiş, özellikle Araplar düzenledikleri seferler sonucunda bu bölgeye ulaşmıştır. Bu seferlerin en yoğun yaşandığı VIII. yüzyıl oldukça önemlidir. Biz de tezimizde VIII. yüzyılda yaşanan olaylar ile Araplarla mücadele eden ve Türkler arasında ilk defa yerleşik hayata geçen (bilinenin aksine) Türgişler ve Talas savaşından bahsettik.

VIII. yüzyıl içerdiği olaylar bakımından oldukça önemli bir dönemdir. VIII. yüzyılı önemli kılan olaylar arasında Arapların Türkistan'a seferleri, Türgişlerin hâkimiyet mücadelesi ve Talas Savaşı sayılabilir. Biz de üç bölümden oluşan tezimizin birinci bölümünde Türkistan adını ve Türkistan coğrafyasının sınırlarını dönem kaynaklarına, araştırma eserlerine bağlı kalarak aktarmaya çalıştık. Arap kaynaklarında daha çok Mâverâünnehir'in kuzey bölgeleri, Rus kaynaklarında Mâverâünnehir sahası, Evliya Çelebi'de ise Doğu Anadolu coğrafyasının Türkistan olarak isimlendirildiği görülmüştür. Verilen bilgilerin yanında Türkistan'ın sınırlarının hâkim gücün iskân ettiği sahaya göre değiştiği ve çoğu kaynakta sınırların farklı olarak verildiği belirtilmiştir. Bunun yanında Dört Halife Dönemi'nden başlayan, Emevîler döneminde devam eden Türkistan seferlerini inceledik. Bu kısımda Arapların Türkistan'a gerçekleştirdiği seferleri dört başlıkta ele aldık. Bu başlıklar; İlk Akınlar Dönemi, Hâkimiyet Dönemi, Duraklama ve İç Karışıklıklar Dönemi ile Huzur ve İstikrar Dönemi'dir. Arapların Türkistan'a seferlerinin özellikle Hz. Osman'ın halifeliği zamanında tam anlamıyla başladığı görülmüş, Hz. Osman döneminin ardından Emevîlerin Türkistan'a yönelik faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Dönem kaynaklarında ve araştırma eserlerinde Emevîlerin seferlerinin valiler üzerinden anlatıldığı aktarılmıştır.

Bu seferlerde Türgişlerin başarısı ile Emevîlerin zor duruma düştüklerinden hatta Yevmü'l Ataş (Susuzluk Günü) olarak adlandırılan dönemden geçtiklerinden ve Emevi valilerinin Türgişler karşısındaki başarısızlıkları yüzünden sık sık değiştirildiklerinden bahsedilerek kısmen de olsa VII ve VIII. yüzyıl Arap toplumu hakkında bilgi verilmiştir.

Tezimizin ikinci bölümünde ise Türgişlerin kim oldukları ile hâkim olduğu bölgeler ve Emevîlere karşı verdikleri mücadeleleri aktarılmaya çalışılmıştır. Türgişlerin bilinenin aksine Türk tarihinde ilk defa yerleşik hayata geçtiği bildirilmiş; bunun yanında Türk tarihinde Aşina

âilesi dışında ilk defa Türk boylarını kendi hâkimiyetinde birleştirdiği görülmüştür. İlâveten Türgiş adı ile ilgili kaynaklarda geçen bilgiler aktarılmıştır. Buna göre Türgiş adının kaynaklarda “Hakiki Türk”, “Mamûr ülke ve köy sahipleri”, “Kemik”, “Hazırcevap”, “Zahmetkeş adam”, “Türkteş” olarak geçtiği bilgilerine yer verilmiştir. Türgişlerin adı ve kimliği konusunda verilen bilgilerden sonra Su-lu Kağan’ın faaliyetleri ve özellikle Araplara karşı verdiği mücadele detaylı olarak anlatılmıştır. Bilindiği üzere Su-lu Kağan, Köktürk birlikteliğinin bozulması üzerine diğer Türk boylarını hâkimiyetinde birleştirmiş; Tibet, Çin ve Köktürklerle siyasî evlilikler yapmış ve vefatına kadar da önemli icraatlerde bulunmuştur. Su-lu Kağan’ın ölümü ile birlikte Türgişler arasında birlikteliğin bozulduğu ve Kara ve Sarı Türgişler olarak ikiye ayrıldıkları görülmüştür. Ayrıca Su-lu Kağan’ın, Dede Korkut Hikâyelerinde adı geçen Salur Kazan ile benzerlikleri ortaya konulmuştur.

Tüm bunların yanında Türgişlerle ilgili yapılan çalışmaların yetersiz olduğunu söylemek gerekir. Zira Türkiye’de Türk kağanlıkları ile ilgili yayımlanan kitaplarda, makalelerde ve tezlerde çoğu Türk kağanlığının adı geçerken Türgiş adına ya yer verilmemekte ya da kısaca değinilmektedir. Türkiye’de Türgiş tarihi ile ilgili Bahaeddin Ögel’in 1984 yılında *Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu*’nda verdiği bilgiler giriş mahiyetinde olmuş; Türgişlerle ilgili kapsamlı çalışmayı ilk olarak Hüseyin Salman yapmıştır. Hüseyin Salman’ın 1998 yılında çıkan *Türgişler* eseri dışında Türkiye’de Türgişlerle ilgili özel bir çalışmanın olmadığı bilinmektedir. Bunun yanında Türgişlerin Türkistan’da önemli bir varlık ortaya koymalarına rağmen Türgiş adının nereden geldiği, tam olarak neyi kapsadığı ile Türgiş boy yapılanması hâlâ tam olarak çalışılmamış bir konu olarak karşımızda durmaktadır.

Ek olarak Türgişler kısmında bahsettiğimiz Dede Korkut Hikâyelerinde geçen Salur Kazan’ın kimliği konusunda da bir çalışma olmadığı görülmüştür. Özellikle yeni çıkacak tezlerde ve kitaplarda bahsedilen hususlara dikkat edilmesini ve bu çalışmamızın Türgişlerle ilgili yeni çalışmalara örnek olmasını umut etmekteyiz.

Tezimizin son bölümünü ise Talas savaşı ile ilgili dönem kaynaklarında geçen ve günümüze kadar gelen bilgileri karşılaştırarak, genel bir değerlendirme yaparak sonlandırdık. Günümüze kadar gelen eserlerde (Milli Eğitim Bakanlığı kitapları dahil) Talas savaşının Türklerin İslâm ile tanıştığı, Türklerin Müslüman olduğu savaş olarak anıldıklarından bahsettik. Çalışmamızda Talas savaşının bilinen aksine Türk ve dünya tarihini etkileyecek kadar önemli bir savaş olmadığı dile getirilmiştir. Ayrıca Karluklar üzerinden tüm Türklerin ele alınmasının ve Karlukların Talas savaşı ile İslâmiyete geçtiği bilgilerinin gerçeğe dayanmadığı da belirtilmiştir. Özellikle Hz. Muhammed’den itibaren bütün olayları aktaran Arap kaynaklarının

Talas savaşını aktarmamaları da savaşın önemi konusunda bize yol göstermiştir. Taberî, Ya'kubî gibi tarihçiler eserlerinde Talas savaşına yer vermemişlerdir. Bunlara ek olarak belirtmek gerekir ki Talas savaşı da Türkiye'de hâlâ göz ardı edilen bir konudur. VIII. yüzyıl olaylarını anlatan eserlerde Talas savaşı ile ilgili bilgilerin azlığı dikkat çekmektedir. Hatta Talas savaşı ile ilgili bir araştırma eseri dahi bulunmamaktadır. Bundan dolayı Talas savaşı ile ilgili verilen bilgilerin hem gözden geçirilmesi hem de daha kapsamlı olarak ele alınması gerektiğini burada ifade etmeliyiz.

KAYNAKÇA

Ana Kaynaklar

- Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî: **Fütûhu'l-Büldân**, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.
- Anonim: **Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l Magrib**, çev. Murat Ağarı-Abdullah Duman, 2.baskı, Ayışığı Kitapları Yayınevi, İstanbul 2018.
- Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî: **Târîh-i Buhârâ**, çev. Erhan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Ebû Cafer Muhammed b. Cerir'üt-Taberî: **Tarih-i Taberî**, C.III, çev. M. Faruk Görtunca, Sağlam Yayınevi, İstanbul 2000.
- _____: **Tarih-i Taberî**, C.IV, çev. M. Faruk Görtunca, Sağlam Yayınevi, İstanbul 2000.
- Ebû Hanife Dineverî: **İslam Tarihi**, çev. Nusrettin Bolleli, İbrahim Tüfekçi, Hivda İletişim, İstanbul 2007.
- Ebülgazi Bahadır Han: **Şecere-i Terâkime**, çev. Arif Acaloğlu, SelengeYayınları, İstanbul 2020.
- El-Cahiz: **Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri**, çev. Ramazan Şeşen, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1967.
- Gregory Abû'l Farac: **Abû'l Farac Tarihi**, C.I, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1945.

- Halife b. Hayyat: **et- Târîh**, çev. Ömer Sabuncu-Mahmut Sabuncu, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2019.
- İbn Havkal: **10.Asırda İslâm Coğrafyası**, çev. Ramazan Şeşen, 2.baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.
- İbn-i Haldûn: **Mukaddime**, C.I, çev. Halil Kendir, Yenişafak Yayınları, Ankara 2004.
- İbn'ül-Esîr: **el-Kâmil Fi't-Tarih**, C.II, çev. Ahmet Ağırakca, Bahar Yayınları, İstanbul 1986.
- _____: **el-Kâmil Fi't-Tarih**, C.III, çev. Ahmet Ağırakca, Bahar Yayınları, İstanbul 1986.
- _____: **el-Kâmil Fi't-Tarih**, C.IV, çev. Ahmet Ağırakca, Bahar Yayınları, İstanbul 1986.
- _____: **el-Kâmil Fi't-Tarih**, C.V, çev. Ahmet Ağırakca, Bahar Yayınları, İstanbul 1986.
- Kâşgarlı Mahmûd: **Divânü Lugâti't- Türk**, çev. Seçkin Erdi- Serap Tuğba Yurtsever, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005.
- Korykoslu Hayten: **Doğu Ülkelerinin Altın Çağı**, çev. Altay Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- Mesûdî: **Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf**, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018.
- _____: **Murûc ez Zeheb (Altın Bozkırlar)**, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.
- Şerefüddin Ali **Zafernâme**, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- Yezdî:
- Ya'kubî: **Ülkeler Kitabı**, çev. Murat Ağarı, 2.baskı, Ayışığıkitapları Yayınevi, İstanbul 2019.
- Yâkut el-Hamevî: **Mu'cemü'l-büldân**, C.II, Dâru Sâdır, Beyrut 1977.

Araştırma Eserleri

- Abdûlazîz Dûrî: **İlk Dönem İslam Tarihi**, çev. Hayrettin Yücesoy, Endülüs Yayınları, İstanbul 2016.
- Alptekin, İsa Yusuf: **Doğu Türkistan Davası**, Otağ Yayınları, Ankara 1975.
- Apak, Âdem: **Ana Hatlarıyla İslam Tarihi: Emevîler Dönemi**, C.III, 19.baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2020.
- _____ : **Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi: Abbâsîler Dönemi**, C.IV, 8.baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2015.
- Barthold, Wilhelm: **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, çev. Ahsen Batur, 2.baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- _____ : **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.
- Baykara, Tuncer: **Türk Adının Anlamı**, 2.baskı, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2019.
- Beckwith, Christopher I.: **Tibet İmparatorluğu Tarihi**, çev. Ali Fahri Doğan, Selenge Yayınları İstanbul 2020.
- Cahen, Claude. **Türkler Nasıl Müslüman Oldular**, çev. T. Andaç-N.Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2008.
- Chavannes, Edouard: **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, çev. Mustafa Koç, 2.baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- Cıvgın, İzzet-Yardımcı, Remzi: **İslam Öncesi Türk Tarihi**, Nobel Yayınları, Ankara 2007.
- Çağatay, Neşet: **İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1957.
- Çandarlıoğlu, Gülçin: **İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.

- _____: **Uygur Devletleri Tarihi ve Kùltürù**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2004.
- Dadan, Ali: **Eski Araplara Göre Türkler (Câhiliye Döneminden Emevîler'in Sonuna Kadar)**, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2017.
- Danişmend, İsmail Hami: **Türkler ve Müslümanlık**, yay. Haz. Mehmet Çalışkan, 6.baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.
- Demircan, Adnan: **Emevîler**, 3.baskı, Beyan Yayınları, İstanbul 2018.
- Donuk, Abdùlkadir: **Eski Türk Devletlerinde İdâri-Askerî Unvan ve Terimler**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.
- Droysen: **Büyük İskender Tarihi**, çev. Bekir Sıtkı Baykal, Dharma Yayınları, İstanbul 2007.
- Eberhard, Wolfram: **Çin'in Şimal Komşuları**, çev. Nimet Uluğtuğ, 2.baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.
- Ercilasun, Ahmet Bican: **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.
- Ergin, Muharrem: **Orhun Abideleri**, 45. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011.
- Esin, Emel: **İslâmiyetten Önceki Türk Kùltür Târîhi ve İslâma Giriş**, Edebiyat Fakùltesi Matbaası, İstanbul 1978.
- Frye, Richard N.: **Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası**, çev. Füsun Tayanç-Tunç Tayanç, Arkadaş Yayınları, Ankara 2009.
- Gibb, Hamilton Alexander Roskeen: **Orta Asya'da Arap Fetihleri**, çev. Hasan Kurt, Çağlar Yayınları, Ankara 2005.
- Golden, Peter B.: **Türk Halkları Tarihine Giriş**, çev. Osman Karatay, 2.baskı, Karam Yayınları, Çorum 2006.
- Gömeç, Saadettin: **Uygur Türkleri Tarihi ve Kùltürù**, Atatürk Kùltür Merkezi Yayını, Ankara 1997.

- _____ : **Türk Destanlarına Giriş**, Akçağ Yayınları, Ankara 2009.
- Grousset, Rene: **Bozkır İmparatorluğu**, çev. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1980.
- Gumilév, Lev.: **Eski Türkler**, çev. Ahsen Batur, 8.baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.
- _____ : **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, çev. Ahsen Batur, 3.baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2003.
- Günaltay, Mehmet Şemseddin: **İslâm Öncesi Arap Tarihi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006.
- Gürun, Kamuran: **Türkler Türk Devletleri Tarihi**, C.I, Karacan Yayınları, Ankara 1981.
- Hayit, Baymirza: **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, çev. Abdülkadir Sadak, Otağ Yayınları, Ankara 1975.
- Hitti, Philip Khuri: **Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi**, C.I, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989.
- _____ : **Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi**, C.II, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989.
- Kafesoğlu, İbrahim: **Türk Millî Kültürü**, 19.baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998.
- Karatay, Osman: **Türklerin İslamı Kabulü**, 4.baskı, Kripto Yayınları, Ankara 2019.
- _____ : **Hazarlar: Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler**, Kripto Yayınları, Ankara 2014.
- Kaya, Şahmurat: **Hadislere Göre Kardeşlik**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2016.
- Kitapçı, Zekeriya: **Arapların Türkistan'a Girişi**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.
- _____ : **Orta Asya'da İslamiyet ve Türkler**, Yedikubbe Yayınları, Konya 2004.

- _____ : **Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.
- Klyashtorny, Sergey **Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı**, çev. Ahsen Batur, 3.baskı, Grigoryeviç Selenge Yayınları, İstanbul 2019.
- Sultanov,
Tursun İkramoviç:
- Kolektif: **Qıpçaq Qrupu Türk Dillerinin Leksikası, Türk dillerinin tarixi-müqayiseli leksikologiyası meseleleri**, C.III, Bakü 2021.
- Kurt, Hasan: **Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)**, Fecr Yayınevi, Ankara 1998.
- Kutay, Cemal: **Tarihte Türkler Araplar: Hilâfet Meselesi**, 2.baskı, Show Kitap Yayınları, İstanbul 1998.
- Mantran, Robert: **İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI.Yüzyıllar)**, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1981.
- Orkun, Hüseyin **Eski Türk Yazıtları**, C.I, Devlet Basımevi, İstanbul 1936.
- Namık:
- Ostrgosky, Georg: **Bizans Devleti Tarihi**, çev. Fikret Işıltan, 8.baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- Ögel, Bahaeddin: **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.
- Rasonyi, Laszlo: **Tarihte Türklük**, 3.baskı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993.
- Roux, Jean Paul: **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.
- Salman, Hüseyin: **Türgişler**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.
- _____ : **Karluklar**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1973.

- Saray, Mehmet: **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.
- Sarıçam, İbrahim-
Aycan, İrfan: **Emeviler**, 8.baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2014.
- Sarıtaş, Eyüp: **Çin Kaynaklarına Göre Türgişler Boyu ve Hakimiyeti**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1996.
- Shaban, Muhammad A.: **Islamic History: A New Interpretation**, Cambridge University Press, Cambridge 1971.
- Sümer, Faruk: **Eski Türklerde Şehircilik**, 4.baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara 2019.
- Şahin, Sinan: **Mâverâünnehir'in Sosyal ve İdarî yapısı (VIII.-XII. Yüzyıllar)**, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.
- Şeşen, Ramazan: **İslam Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017.
- Taşagıl, Ahmet: **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, 2.baskı, Türk Tarih Kurum Yayınları, Ankara 2013.
- _____: **Bozkırın Kağanlıkları**, 2.baskı, Kronik Yayınları, İstanbul 2019.
- _____: **Göktürkler II**, 2.baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Tekin, Talat: **Orhon Yazıtları**, Simurg Yayınları, İstanbul 1988.
- Togan, İsenbike-
Kara, Gülnar-
Baysal, Cahide: **Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)**, 3.baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
- Togan, Zeki Velidi: **Türk Eli ve Türkistan Tarihi**, Enderun Kitabevi, Ankara 1981.

- Uydu, Muallâ: **Türk-İslâm Bütünleşmesi**, Hamle Yayınları, İstanbul 1995.
- Üçok, Bahriye: **İslâm Tarihi Emevîler-Abbasîler**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1979.
- Watt, W. Montgomery: **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri**, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Sarkaç Yayınları, Ankara 2010.
- Wellhausen, Julius: **Arap Devleti ve Sukutu**, çev. Fikret Işıltan, Ankra Üniversitesi İlahiyet Fakültesi Yayınları, Ankara 1963.
- Yazıcı, Nesimi: **İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1992.
- Yıldız, Hakkı Dursun: **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, C.II, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.
- _____ : **İslâmiyet ve Türkler**, 4.baskı, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011.
- Zeydân, Corcî: **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, C.I, çev. Nejdî Gök, 3.baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

Makaleler

- Akyürek, Yunus: “Emevîler Dönemi Fetih Politikası ve Mâverâünnehir’in Fethi”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XXII, S.1, 2013, s.85-115.
- _____ : “Horasân Valisi Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî İle İlişkilendirilen Katliam ve Zulüm İddiaları”, **Cumhuriyet İlahiyat Dergisi**, 2018, s.515-542.
- Apak, Âdem: “Emevîler Döneminde Anadolu’da Arap-Bizans Mücadelesi”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XVIII, S.2, 2009, s.95-122.

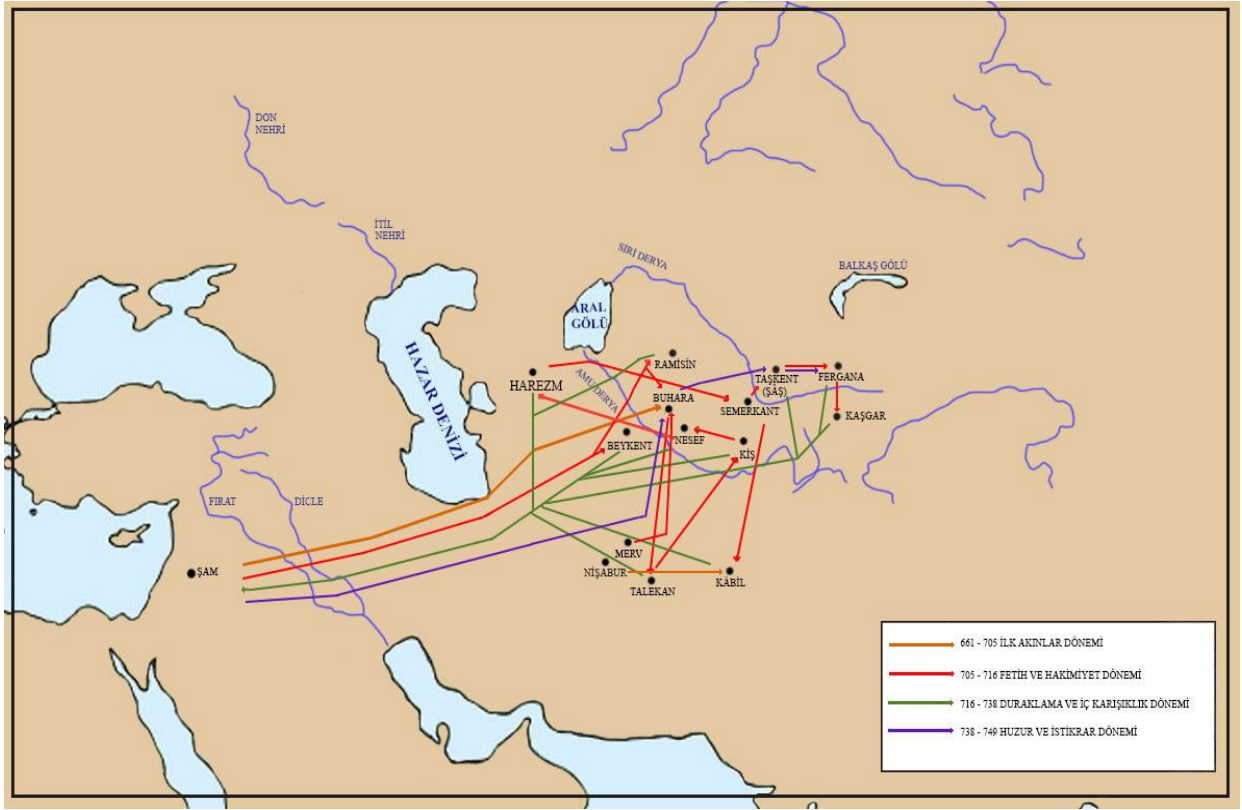
- Athamina, Khalil: “Emevi Hilafeti Döneminde Arap İskanı”, çev. Saim Yılmaz, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.II, 2000, s.203-226.
- Avcı, Casim, Şentürk, Recep: “Kabile”, **DİA**, C.XXIV, 2001, s.30-32.
- Aydın, Erhan: “Bulçu Yer Adı Üzerine Notlar”, **Türkish Studies**, C.V, S.1, 2010, s.178-186.
- Bahar, Hasan: “Türkistan’ın Coğrafi Konumu ve İlk Çağ Kaynaklarına Göre Tarihi”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.1, 1994, s.233-244.
- Barthold, Wilhelm.: “Türkistan”, **İslâm Ansiklopedisi**, C.XII/II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, s.140-142.
- Behiai, Su: Türgiş Lideri Sulu, çev. Eyüp Sarıtaş, **Doğu Araştırmaları**, S.6, 2010, s.148-149.
- Bozkurt, Nebi-Küçükaşçı, Mustafa Sabri: “Medine”, **DİA**, C.XXVIII, 2003, s.305-311.
- Burkhanadin, Abdilkhakim: The Battle of Atlah and Its Importance In The History of Middle Sirdarya Basin”, **Journal of Philosophy, Culture and Political Science**, S.3, 2018, s.118-128.
- Can, Umut: “1234 Yılı Anonim Süryani Kroniği’nde Yermük Savaşı (636) İlgili Kısımın Tercüme ve Tahlili”, **The Journal of Mesopotamian Studies**, C.III, S.1, 2018, s.1-20.
- Ceylan, Ertuğrul: “Çin Kaynaklarına Göre İslamiyet’in Çin’e Girişi”, **Current Research in Social Sciences**, C.II, S.2, s.27-36.
- Dunlop, Douglas Morton: “A new Source of Information on the Battle of Talas or Atlakh”, **UAJ**, XXXVI/3-4 (1964), s.326-330.

- Ekrem, Erkin: “Gök Türklerden Türklere: Türk Kimliğinin Oluşmasına Tarihsel Bir Bakış”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları**, C.V, S.5, 2006, s.5-24.
- _____ : “Sarı Uygurların Kökeni”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C. IV, S.3, 2007, s.156-180.
- En-Lin: “Talas Seferi Hakkında Bir İnceleme” , **TTK Bildiriler**, 7.Türk Tarih Kongresi, 1972, s.414-420.
- Ercilasun, Ahmet Bican: “Şu Destanı Hakkında”, **Türk Kültürü Araştırmaları Prof Dr. İ. Yarkın’a Armağan**, XXV/I, Ankara 1988, s.25-32.
- _____ : “Oğuz Adının Etimolojisi”, **Oğuzlar Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri**, Ankara 2015, s.15-20.
- Erkoç, Hayrettin İhsan: “Batı Gök Türk Kağanlığı’nın Kuruluşu”,**Edebiyat Fakültesi Dergisi**, c.XXXIII, S.1, 2016, s.48-52.
- Esin, Emel: “Fârâbî’yi Yetiştiren Kengeres Türk Muhitinin Kültür ve Sanatı”, **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, C.VI, 1976, s.81-139.
- Fayda, Mustafa: “Ömer”, **DİA**, C.XXXIV, 2007, s.44-51.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi: “Cemel Vak’ası”, **DİA**, C.VII, 1993, s.320-321.
- Frye, Richard N.- Sayılı, Aydın: “Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler”, **Belleten**, C.X, S.37, 1946, s.97-131.
- Golden, Peter B.: **Hazar Çalışmaları**, çev. Egemen Çağrı Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- Göksu, Erhan: “Buhârâ Melikesi Kabac Hâtûn”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.29, 2011, s.261-283.
- Gömeç, Saadettin: “Kök Türk Yazıtlarındaki Kırgız ve Türgiş Seferleri”, **Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.III, S.2, 2018, s.1-14.

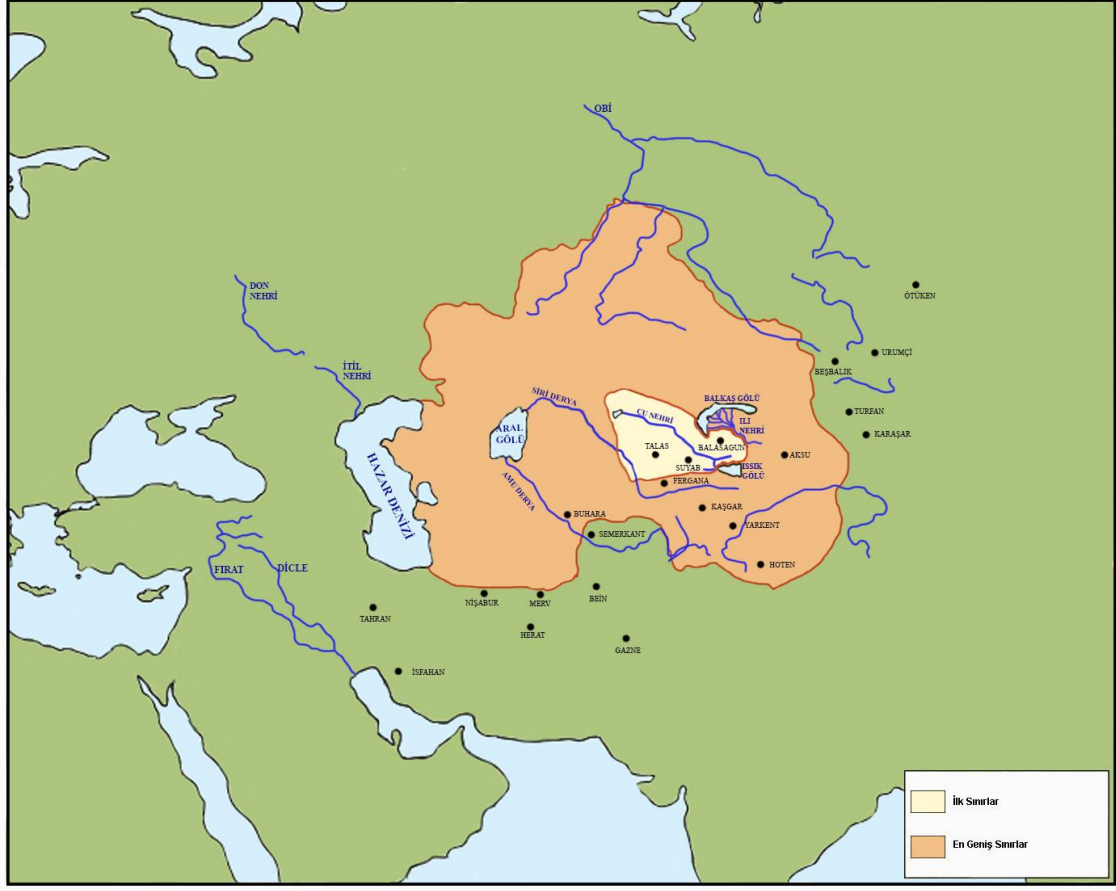
- Gül, Muammer: “Müslümanların Kudüs’ü Fethi” **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.2, 2001, s.47-58.
- Günaltay, Mehmet Şemseddin: “Abbasoğulları İmparatorluğu’nun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü”, **Belleten**, C.IV, S.23-24, 1942, s.177-205.
- Hayit, Baymirza: “Türkistan Terimi Üzerine” **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.53, 1988, s.23-34.
- Kara, Gülnar: “Tang Hanedanının Türk Topraklarını Hâkimiyet Altına Alma Çabaları”, **Bilig**, S.84, 2018, s.45-67.
- Keleş, Bahattin: “Talas Savaşı’nın Türklerin İslamiyeti Kabul Etmelerindeki Yeri ve Önemi”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.225, 2016, s.83-96.
- Ögel, Bahaeddin: “Türgeşler”, **Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu**, C.I, 1984, s.121-127.
- Özgüdenli, Osman Gazi: “Mâverâünnehir”, **DİA**, 2003, s.177-180.
- Pritsak, Omeljan: “Kara Türk Yön Sembolizmi Çalışması”, çev. Elvin Yıldırım, **GTTAD**, C.III, S.6, 2021, s.519-532.
- Salman, Hüseyin: “Karluk Devleti’nin Kuruluş Tarihi Meselesi”, **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, C.I, S.1, 2014, s.1-7.
- _____: “Çin İmparatorluğu’nun Batı Ülkelerine Karşı Tesis Ettiği Askerî Hat (Dört Garnizon)” **Belleten**, C.LIV, S.211, 1990, s.921-934.
- Soofizadeh, Abdolvahid: “Tarihte Horasan’ın Yeri (İslâmiyet Dönemi)”, **DTCF Dergisi**, C.LVIII, S.1, 2018, s.12-28.
- Sören Stark: “Türgesh Khaganate”, **The Encyclopedia of Empire**, C.IV, 2016, s.2122-2127.
- Staff, Jonathan Karam: “VI ve VIII. Asırlarda Türkistan Vahalarında Batı Türk Hakimiyeti”, çev. Bülent Keleş, **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.97-106.

- Uydu Yücel, Mualla.: “Hazar Hakanlığı”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.445-463.
- Taşagıl, Ahmet: “Oğuzların Tarih Sahnesine Çıkışı Hakkında”, **Oğuzlar Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri**, Ankara 2015, s.21-30.
- _____: “Karlukların Coğrafi Dağılımı Üzerine”, **Türkiyat Mecmuası**, C.XXIV, 2014, s.75-89.
- _____: “Talas Savaşı”, **DİA**, C.XXXIX, 2010, s.501.
- Turan, Osman: “Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması”, **Belleten**, C.IX, S.35, 1945, s.305-318.
- Venturi, Federica: “An Old Tibetan document on the Uighurs: A New Translation and Interpretation”, **Journal of Asian History**, 42/1, 2008, s.1-35.
- Yıldız, Hakkı Dursun: “Arap” **DİA**, C.III, 1991, s.272-276.
- _____: “Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler”, **Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1973, s.71-82.
- Yiğit, İsmail: “Kuteybe b. Müslim”, **DİA**, C.XXVI, 2002, s.490-491.
- _____, “Osman”, **DİA**, C.XXXIII, 2007, s.438-443.
- Yorulmaz, Osman: “Kanglıların/Kanklıların Menşei Meselesi”, **Tarih Dergisi**, S.43, 2012, s..83-104.

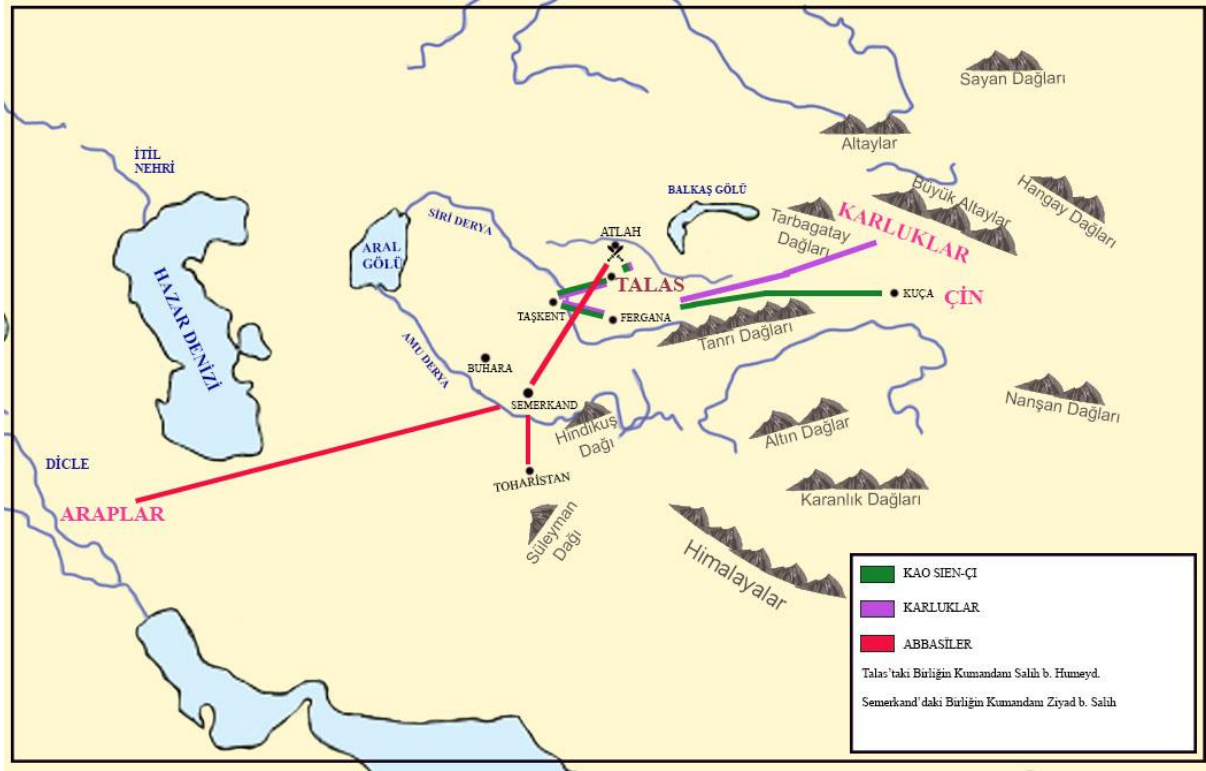
EKLER

Emevîlerin Türkistan Seferleri

Türgişler

Talas Savaşı